

Kecskeméti Gábor

A barokk korszakfogalom a retorikatörténeti kutatások kiteljesedése után

Az antik retorikaelmélet nagy rendszerei mintegy két évezreden át alapvető fontosságú tájékozódási pontot jelentettek az irodalomról való teoretikus és gyakorlati gondolkodás történetében. Ezért aztán a magyar irodalomtörténet egészének áttekintése szempontjából meghatározó lépésnek bizonyult, amikor az antik beszédnemek rendszerét sikerült vonatkozásba állítani a kora újkor műnem- és műfajelméleti gondolkodásával, azonosítva azokat a fejlődési tendenciákat, amelyek a tényleges szónoki és írói gyakorlatnak a hármas tagolású antik rendszerrel (*genus iudiciale*, *genus deliberativum*, *genus demonstrativum*) és Melanchthonnak a rendszert megújító, egy negyedik beszédnem (*genus didascalicum*) időszerűségét kifejtő és argumentációs rendjét kidolgozó kezdeményezésével való szembesüléséből következtek, egészen eltérő súlypontokat jelölve ki, alkotásmódokat és szólamvezetést határozva meg a katolikus és a protestáns irodalomhasználat körében.¹ Szélsőséges formában tömörítve az eredményeket: míg a katolikus elméletíróknál a prédikációról való gondolkodás meghatározó pontját a *genus deliberativum* foglalta el, a *genus demonstrativum* igényei szerint íródo prédikációt pedig a halotti beszédek és a szentek életét tárgyaló, panegirikus szónoklatok készítéséhez ajánlották, addig a protestáns retorikai gondolkodás bevett, állandó, központi fontosságú elemévé a *genus didascalicum* vált. A műfaji rendszerek szoros kapcsolatban álltak a szónoki célkitűzéseknek ugyancsak az antik retorikában megalkotott, szintén hármas tagolású paradigmájával

¹ KECSKEMÉTI Gábor, „A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai”, in *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil és THIMÁR Attila, *Historia litteraria* 2, 143–158 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1996); KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 55–113; KECSKEMÉTI Gábor, „A *genus iudiciale* a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 255–284; KECSKEMÉTI Gábor, „A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a *genus didascalicum* elméletét)”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, munkatársak JENEY Éva és JÓZAN Ildikó, *A magyar irodalom története* 1, 217–227 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

(*docere, delectare, movere/flectere*), így az egyes műnemek invenciós eljárásainak érvényesülését, táguló vagy szűkülő hatókörét megfigyelve ezeknek a célképzeteknek és hatásfunkcióknak a rendje is rendszerként vált leírhatóvá, kirajzolva olyan tendenciákat, amelyek szintén erős felekezeti tagoltságot jelenítenek meg a kora újkor irodalmában.² E három célkitűzés ugyan a retorikatörténet legközkeletűbb toposzai közé tartozik, ám évszázadokon át nagy a változatosság abban a tekintetben, hogy milyen véleményt formálnak hierarchiájukról, fontossági sorrendjükéről és együttes kezelhetőségükről; abban a tekintetben pedig teljes a bizonytalanság, hogy a szónoklat különböző fajtáihoz vagy *genusaihoz* tartozó feladatoknak tartják-e őket, vagy a szónoklatot egészében illető, tehát minden szónoklatban mindig megvalósítandó követelményeknek. Összességében elmondható, hogy Johann Georg Sulzer (1720–1779) műfajelméletének recipiálása előtt a három antik eredetű célkitűzést nem használták fel beszédnemek, beszédműfajok elhatárolására; az egyes célkitűzések jelenléte, aránya és a szerepüket igazoló ismeretelméleti elgondolások azonban felekezeti különbségeket jeleznek. A katolikus szónoklatban a *movere* igénye került a legfontosabb helyre, de azzal együtt a *delectare* jelentősége is megnövekedett, míg a kálvinista prédikációelmélet a *docere* fontosságát hangsúlyozta, amellyel viszont összeegyeztethetetlennek tartotta a *delectare* követelményét.³

Az antik retorikaelmélet egy harmadik nagy áttekintő kategóriarendszere, a stílusnemek (*genera dicendi*) tana azonban még nagyrészt kiaknázatlan maradt a magyar kutatásban, noha az az amerikai monográfia, amely korszerű orientációt ad ezen a területen, már 1988-ban megjelent, s noha az olyan korszakfogalmak kialakítása és alkalmazása szempontjából, amelyek nagy mértékben stílus kategóriákra építenek – így például a barokk fogalmának mibenléte és alkalmazhatósága tekintetében –, a tanulmányai messzemenő következményekkel járnak.

Mielőtt ez a nevezetes és nemzetközileg kiemelkedő hatású monográfia, Debora K. Shuger könyve elkészült,⁴ a legtöbben Morris William Croll (1872–1947) még

² KECSKEMÉTI Gábor, „Genus dicendi – genus docendi: Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban”, *Berliner Beiträge zur Hungarologie: Schriftenreihe des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin* 7 (1994): 50–76; KECSKEMÉTI Gábor, „Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseygy műveiben”, in *In memoriam Verseygy Ferenc*, vol. 6, *Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseygy tudományos ülészak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, 37–57 (Szolnok: Verseygy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003).

³ Lásd mindezeket áttekintőleg: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihadott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 363–377.

⁴ Debora Kuller SHUGER, *Sacred Rhetoric: The Christian Grand Style in the English Renaissance* (Princeton, NJ etc.: Princeton University Press, 1988). Shuger véleményének összegzését nagyrészt e monográfia alapján adom az alábbiakban. Minthogy – a legnagyobb fokú sűrítettségre és a legszabatosabb megfogalmazásra törekedve – tételeinek rekonstruálását és összefoglalását általában az egész könyv tanulmányai alapján, több szöveghegy együttes figyelembevételével végzem el, lapszámokra többnyire nem

a 20. század tízes–húsas éveiben kidolgozott stílustipológiáját alkalmazták a kora újkori szövegekre, amelynek nagy előnye volt, hogy a 16–17. század latin, angol és francia nyelvű műveinek jelentékeny hányadáról, különböző stílusfejlődési trendekben való benne állásukról explicite kifejtett téziseket tartalmazott.⁵ Shuger munkája azonban Croll megközelítését – a nagy elődnek kijáró tisztelet modalitása mellett is – nemcsak meghaladta, hanem legnagyobb részében érvénytelenné tette. Croll számára a kora újkori stilisztikai paradigmakészlet az Iszokratész és a korai Cicero írásmódjára jellemző, periodicitásban és alakzatokban bővelkedő, Croll által ciceronianizmusnak nevezett szónoki és az atticizmusnak hívott filozófiai beszédmód bináris kategóriájában mutatkozott meg, a fejlődés pedig a szkeptikus-dialektikus utóbbinak, a *genus humilénak* az érvényesülése, a *plain style* ideáljának elterjedése irányába mutatott. A thuküdidészi és démoszthenészi modell, az alakzatokkal nem tüntető, de filozofikusnak sem nevezhető szónoki stílus besorolása problémát jelentett Croll számára, s ezzel – őszintén szólva – egy meghatározó jelentőségű, nagy innovatív erejű stilisztikai és retorikai eszmény stílustendenciaként való kora újkori érvényesülésének érzékelésétől és rendszerépítésre való alkalmazásától fosztotta meg magát. Mindebben bizonyosan szerepe volt annak a módszertani körülménynek (nem feltétlenül problémának, inkább kutatástörténeti adottságból és szükségből fakadó orientációnak) is, hogy az angliai irodalmi gondolkodás történetének kutatója egészen más összképpel szembesül, ha elsődlegesen az angol nyelvű, nagy tendenciájában *plain style* eszményét kifejtő retorikaelméleti kézikönyvek⁶ teoretikus fogalomkészletével próbál tájékozódni az irodalmi jelenségek egykorú reflexióinak

hivatkozom. Inkább olyan helyeket jegyzetek, ahol Shuger álláspontjának kifejtése óta jelentős új eredmények megítélését is figyelembe kell venni, vagy ahol a magyarországi kutatás forrásai vagy feldolgozásai mutatnak rá egy-egy megállapítás különös jelentőségére. Az amerikai kutatónő nézeteinek követéséhez fontosak még következő közleményei: Debora Kuller SHUGER, „The Christian Grand Style in Renaissance Rhetoric”, *Viator: Medieval and Renaissance Studies* 16 (1985): 337–365; Debora Kuller SHUGER, „Morris Croll, Flavius Illyricus, and the Origin of Anti-Ciceronianism”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 3 (1985): 269–284; Debora Kuller SHUGER, „Sacred Rhetoric in the Renaissance”, in *Renaissance-Rhetoric – Renaissance Rhetoric*, Hg. Heinrich Franz PLETT, 121–142 (Berlin etc.: De Gruyter, 1993); Debora SHUGER, „Conceptions of Style”, in *The Renaissance*, ed. Glyn P. NORTON, *The Cambridge History of Literary Criticism* 3, 176–186 (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

⁵ Croll írásai összegyűjtve és alaposan dokumentálva olvashatók egy posztumusz gyűjteményben: Morris W. CROLL, *Style, Rhetoric and Rhythm: Essays*, eds. J. Max PATRICK and Robert O. EVANS, with John M. WALLACE and R. J. SCHOECK (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966).

⁶ Ezek időtálló áttekintése: Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1956); Wilbur Samuel HOWELL, *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971). A szerzőről (1904–1992) tudománytörténeti keretben: John E. TAPIA, „Wilbur Samuel Howell: The Trilogy of Rhetoric, Logic, and Science”, in *Twentieth-Century Roots of Rhetorical Studies*, eds. Jim A. KUYPERS and Andrew KING, 103–122 (Westport, CT: Greenwood, 2001).

a terepén, vagy ha a latin nyelven művelt kontinentális retorika és homiletika angliai recepciójával is számol. Shuger forrásbázisát mindenekelőtt az utóbbi korpusz képezi (Johann Sturm, Gerardus Johannes Vossius, Bartholomaeus Keckermann, Johann Heinrich Alsted, Nicolas Caussin művei), s ezek alapján összegzi a Croll által tekintetbe nem vett harmadik, a magas stílusnem kora újkori megragadására és leírására való törekvések történetét. Ennek a stílusnemnek a meghatározó sajátosságát – összhangban forrásaival – nem a periodikus, alakzatos, akusztikus, játékos írásmódban, hanem a szenvedély erőteljességében azonosítja; rögzíti, hogy meghatározó vonásai a képszerűség, az expresszivitás, a nagyszerűség, a fenségesség, de stilisztikai bővelkedés helyett gyakran az erőt sugárzó rövidség, sűrítettség, egyenetlen aszimmetrikusság is jellemezheti az e nembe sorolt szövegeket, amelyek így közelebb járnak Démoszthenész érzelmi hatásához, mint Iszokratész és Cicero csiszolt bőségű artisztikumához. Az e nembe való besorolás lényegi kritériuma a kortársi reflexiók szerint a lelki és szellemi tartalmak adekvát és individuális kifejezésére való törekvés. Ezeknek az egykorú elméletíróknak a meglátásait és azok konzekvenciáit érvényesítve Shuger a magas stílusban való szónoki alkotást egyenrangú alternatív törekvésként állítja oda a mellé a *plain style* mellé, amelynek a modern kori individualizációt lehetővé tevő és előmozdító artikulációs rendként való megnevezésre hosszú ideje kizárólagos előjoga volt. A Shuger által kiemelt szerepű retorikaelméleti gondolkodók a stílus problémáját az érzelem és az imagináció szerephez juttatása, a gondolat és az érzés kapcsolata szempontjából értékelték újra, s e felvetéseiknek úgyszintén messzemenő szerepük van a kora újkori személyiségkoncepciók kialakításában. Az individuumról és a kommunikációról alkotott e nézetrendszer természetesen keresztény személyiségfelfogást tételezett fel és célozott meg. Az érzelmeknek a kereszténység belső lényegéhez való tartozását szemléleti alapként elfogadni ösztönző hatások között megkülönböztetett helye volt az affektivitás Szent Ágoston általi felfogásának, amely a hitet sokkal inkább az érzelem és az akarat, semmint az ismeret és a tudás megtestesülésének tekintette. A helyes irányultság kialakításáért nem az érzelmek elnyomása, elfojtása, sokkal inkább újraformálása, új célokra irányítása szavatol. Mindennek során az affektusok episztemikus funkciót is teljesítenek, vagyis a retorika és a filozófia antagonisztikus szembeállítás sem indokolt, sőt a stílusnem érvényesülése körüli törekvések ahhoz az antik eredetű topikus hagyományhoz csatolhatók, amely e kettő közös szónoki ideálban való egyesítését tartotta eszményképének.

A kora újkorban érvényesülő magas stílusnemet magát Shuger „Christian grand style”-nak nevezi, már e terminussal kifejezésre juttatva azt a nézetét, hogy a kommunikációs eszmények 16–17. századi megújításában a homiletikai gondolkodás jóval nagyobb és progresszívabb szerepet kapott az antik retorikákat gyakran csak sűrítve újramondó világi retorikai előírásokhoz képest, amelyek között csak a ciceronianizmus körüli viták tekintetében mutatkozik számottevő

teoretikus eredetiség. Tulajdonképpen ebben sincs semmi meglepő, ha számot vetünk azzal a már a kortársak által gyakran hangoztatott belátással,⁷ hogy a kora újkor társadalmában a prédikáció maradt az egyetlen eleven és kulturálisan szignifikáns szónoki gyakorlat, s ez hozta létre az egyedüli olyan kiterjedt retorikus szövegtörzset, amelyet nem iskolás gyermekek, hanem felnőttek használatára írtak. Így hát az egyházi ékesszólás nem a specialisták szűk körére szorítkozó tevékenység, hanem a reneszánsz retorika legélénkebb és legreflektívabb területe. Ebben a retorikai és személyiség-lélektani kérdéseket együttesen mérlegelő, élelki szellemi közegben Shuger szerint két homiletikai trend különböztetendő meg. Melanchthon homiletikai írásait és az azok hatása alatt álló protestáns lelképásztori kézikönyveket a 16–17. századi egyházi retorikák konzervatív, a középkori *ars praedicandi* egyenesen folytató vonulatába sorolja, míg a prédikációelmélet szabadabb szellemű, liberálisnak nevezett irányát megnyitó műnek Erasmus *Ecclesiastes*-át, a protestáns táborban pedig Andreas Hyperius munkásságát tekinti. A nem nagyon szerencsésen megválasztott terminusok helyett jobb lesz megértenünk a besorolás döntő és fogalmilag szabatos kritériumát. Shuger azt érti konzervatív tendenciájú alapálláson, amely kifejezésre juttatja ugyan az érzelmi erő kívánalmát, ugyanakkor megtagadja a megemelt és lelkesítő nyelvhasználat artisztikus eszközeit, elhanyagolja az elokúció és a *genera dicendi* tudnivalóit, s ezáltal az érzelmekre ható egyszerű stílus („passionate plain style”) eszményét élteti tovább. Liberális viszont szerinte az a homiletikai felfogás, amely az affektivitás hatás eszközeinek kiterjedt ajánlásával meg kívánja haladni a nyelv korlátként érzékelt analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval ruházza fel a szentbeszédet, amely ontológiai tétet nyer azáltal, hogy a csakis a kifejezés hatásossága által létrehozható, más eljárással nem elérhető megértés médiuma lesz. Shuger nem érinti ugyan, ám nyilvánvaló, hogy a szövegalkotás ismeretelméleti tétjét illető két elgondolás filozófiai tekintetben is artikulálható: „konzervatív” terminusát a racionális-fogalmi gondolkodás számára adekvát kifejező keretként elgondoló realista nyelvfilozófiával, „liberális” terminusát pedig a csak a nyelvi kifejezőeszközök által létrehozható érzelmi és esztétikai hatások keltette, nem fogalmi természetű azonosulás, beleélés nominalista alapon nyugvó tételezésével hozhatjuk kapcsolatba. Az értelmezésnek ezt a síkját is megnyitva belátható, hogy az irodalmiságban az érzelmi hatás eszközeinek működését hangsúlyozó teoretikus bázis roppant jelentőségű a kora újkor, keresztény ideológiai üzenetek célba juttatására optimalizált műfajokon időben, tematikában és funkcióban messze túlterjedően is. Egyidejűleg ugyanis azzal, ahogyan a homiletika elveszíti ezt a teoretikus eredetiségét és elevenségét, s a 18. század végére háttérbe szorul a racionális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníció-modelljével szemben, nem más, mint maga a poétika mozdul el a korábban a homiletika által

⁷ KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihaldott...”, 354–356, 387–388.

elfoglalt teoretikus és stilisztikai alapelvek felé, az esztétika egész tudománya kezd el felépülni a nem fogalmilag megítélő lélekreszeknek juttatott szerep kidolgozásával, s mindebből a szentimentális, a romantikus és a posztromantikus szépirodalom erős élmény-, affektivitás- és katarzis-elvűsége következik.

A kora újkori homiletikákban érvényesülő stílusnem történeti előzményeit áttekintve Shuger megállapítja, hogy a stílusnemekről elsőként értekező Iszokratész még csak két stíluszintet különböztetett meg: a saját díszes, ritmikus, zenei kompozícióit a pánhellén jelentőségű kérdésekről és a jelentéktelen jogi ügyekben eljárók közönséges, csiszolatlan stílusát. A pillanatnyi hatást elérő, a tömeg tetszésétől függő szónoklattal szembeállított, maradandó hatású, artisztikus próza iszokratészi eszménye nagyrészt Theophrasztosz kétosztatú rendszerének közvetítésével élt tovább, Alkidamasz azonban áthelyezte annak értékhangsúlyait, azt hangoztatva, hogy a spontaneitást, szenvedélyt nélkülöző, művi beszéd nem kelt azonosulást, nem alakít ki meggyőződést, hanem gyanakvást vált ki. Arisztotelész hármasmű-nemi tagolásában az epideiktikus szónoklat jellemzése Iszokratész eszményeire, a deliberatív Alkidamaszéira emlékeztet. Az Arisztotelészt követő retorikaelméleti fejlődésben a gyakorlati szónok szenvedélyes beszédéből lett a magas (*genus grande / grave*), míg a díszített, harmonikusan kiegyensúlyozott iszokratészi modorból a köztes stílusnem (*genus medium / mediocre*). A magas stílusnem kritériumai a felszíni gazdagság és szóbőség felől az érzelmi intenzitás és a koncepció nagyszerűsége belső kívánalmi felé mozdultak el. Az antik retorikaelmélet klasszikus korszakában a csiszoltság és az erő opozíciójának anti-iszokratészi felfogása uralkodott, gyakran a tornacsarnoki atléta és a harctéri katona szembeállított képével megjelenítve. Arisztotelész óta folyamatosan érvényesült az a pszichológiai megfontolás is, hogy az esztétikai gyönyör az érzelmi hatás akadálya, mert a szónok képzettségére tereli a közönség figyelmét. Ezt a szembeállítást persze könnyű félreérteni, ahogyan Croll tette, a periodikusság, a díszítettség és a szimmetria elítéléséből a szónokiasság elvetését és az egyszerű stílus eszményítését hallva ki, holott ezek a szólamok általában a szónoki erőt és szenvedélyt védelmezik a túlkapásokkal, a szofista mesterkéeltséggel, modorossággal, keresettséggel szemben. Bár az érett Cicero és Quintilianus ragaszkodtak a magas stílus bőségéhez és artisztikumához is, nagyobb súlyt helyeztek érzelmi intenzitására és harcias erejére. Longinosz számára a fenség két fő forrása a gondolat nagysága és az érzés intenzitása, s minthogy ezek a szónok lelkéből erednek, a fenséges szónoklat meglehet a nyelvi emelkedettség bármely verbális vagy ritmikus technikája nélkül. Ugyanakkor az alsó stílusnem (*genus humile, subtile / tenue*) – amely a *genus iudiciale* leírásaiban talált otthonra és Lüsziasz műveiben a Cicero atticista vetélytársai által magasztalt eszményképre – az antikvitásban sosem foglalta magában az érzelmi erő követelményét vagy lehetőségét. A *movere* célkitűzésének érvényesülése a magas stílusnemhez kapcsolódott. Az érzelmekre ható egyszerű stílus középkori keresztény fejlemény, amely a 16. századi protestáns

retorikák erőteljes egyszerűséget kitüntetető ideáljában tetőzik. A filozófia keresetlen beszédének eszményével hasonló a helyzet: antik előzménye csak a korai sztoikus gondolkodásban van (a kiteljesedő sztoicizmus már jóval tagoltabb felfogást képvisel), korlátlanul pedig alighanem csak abban az elretentő formában valósult meg a 17. század előtt, a skolasztikus logikában és teológiában, amelytől a humanisták nemzedékei nem győztek eléggé elhatárolódni mind eszmeileg, mind retorikailag. Mindezekből a történeti előzményekből már világos a Croll által elkövetett félrerajzolás természete: a középső stílusnemet helytelenítő véleményét minden esetben az alsó stílusnem eszményítéseként fogta fel ahelyett, hogy meglátta volna az észrevételekben a magas stílus jegyeinek szorgalmazására utaló elemeket; az alsó stílusnem kulturális relevanciája pedig kételyen felül állt a számára, minthogy a sztoikusoktól eredő és a neosztoicizmussal virulens formában felelevenített erős filozófiai hagyományként tekintett rá.

A kora újkori homiletikák magas stílusnemének antik előzményeként a hellénizmus egyes retorikai és irodalomelméleti meglátásai jönnek számításba. Démétriosz (a *Peri herméneiasz* szerzője), Halikarnasszosi Dionüsziosz, Hermogenész és Longinosz nem annyira a szónoki gyakorlattal, s a római törvényszéki praxissal szemben nem csak az egyszerű, hétköznapi érzelmek (a bírákban ébresztendő harag vagy szájalom) felkeltése foglalkoztatta őket. A magas szónoklat hatását, az ünnepélyességet és a fenséget a misztériumok beavatási rítusai által felkeltett erős érzelmekhez hasonlították. A díszítettséggel szemben a tartalmi telítettséget, az intellektuális sűrítettséget kívánták meg ebben a stílusnemben, amelynek megvalósulásába beleértették a csiszolatlanságot, rövidséget és aszimmetriát is, mert ezeket a szenvedélyes előadás természetes ziláltságával kapcsolták össze. Ők azok az antik teoretikusok, akik jelentős hatással voltak a kora újkori prédikációirodalomra: eszményeik a Croll által a barokk irodalomnak tulajdonított sajátosságokra emlékeztetnek, noha e sajátosságokat Croll – a kora újkori angol nyelvű retorikai összefoglalók alapján – az alsó stílus hatásának tulajdonította. A hellenisztikus magas stílus recepciója ugyanis az a hiányzó láncszem, amely nem ragadható meg az angol nyelvű teoretikus művek 16–17. századi történetében, tehát a kontinentális használatból importált, a szigetországban is erős hatásukat – amelyet Shugernek sikerült például egyetemi könyvjegyzékekkel igazolnia – nem kísérte anyanyelvű elméleti reflexió. Az Angliában megjelent és az angol nyelvű homiletikák többnyire az érzelmekre ható egyszerű stílust népszerűsítették, bár John Prideaux⁸ munkáját (1659) Shuger már egyértelműen a kontinentális hatásokból magyarázhatónak tartja. Az irodalomtörténeti folyamatok korábbi rendszerezéseiben ezeknek

⁸ KECSKEMÉTI Gábor, „Neolatin írók és magyar prédikátorok (Teológiai-filozófiai elvek és irodalmi minták a XVII. században)”, in *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 163–170 (Pécs: JPTE, 1996).

a hellenisztikus szerzőknek a fontossága csak a 18. század második felétől mutatkozott meg, minthogy ekkor, az érzékenység, majd a romantika korában a poétikai gondolkodást megújító, erős elméleti érdeklődést ébresztő tekintélyek közé tartoztak.⁹ Shuger könyve szemléleti fordulatot hozott: a hellenisztikus teoretikusok a 16–17. század meghatározó jelentőségű kontinentális és angliai folyamatainak legfontosabb kiváltói és ösztönzői között nyerték el a helyüket, lehetőséget adva az e két évszázad irodalmi törekvéseit megnevezni kívánó periodizációs és szisztematizáló fogalmak értelmezésének és használatának radikális megújítására. Shuger a könyve végén egyébként – szinte appendixként – csakugyan felmutatott egy, a homiletikai tradíciót a poétika területére átmozdító teoretikust John Dennis (1658–1734) személyében, de e vonatkozások részletes kifejtését nem tartotta feladatának, a romantikát pedig olyan, több tényező által együttesen kiváltott jelenségnek látta, amelynek geneziséhez a homiletikai tradíció csak a lehetséges összetevők egyikét adja.¹⁰

A hellénizmus-kori szövegek mellett az affektivitással számot vető kora újkori homiletikai irodalom másik fő forrása Szent Ágoston *De doctrina christianája*. E mű

⁹ Longinosz első olasz fordítása 1575-ben készült (Giovanni da Falgano), ám kiadatlan maradt, akár csak az 1645 táján készült első francia. Az első nyomtatott olasz nyelvű kiadás 1639-es (Niccolò Pinelli), az első angol nyelvű 1652-es (John Hall), ám egyik sem tett szert olyan ismertségre és hatásra, mint Boileau 1674-es francia fordítása. A franciaországi változás nem is lehetett volna nagyarányúbb, hiszen a görög szöveg csak 1663-ban jelent meg először francia földön, Saumurben. Az adatok forrása: Gustavo COSTA, „The Latin Translations of Longinus’s Περὶ Ὑψους in Renaissance Italy”, in *Acta conventus neo-Latini Bononiensis: Proceedings of the Fourth International Congress of Neo-Latin Studies, Bologna, 26 August to 1 September 1979*, ed. Richard Joseph SCHOECK, *Medieval and Renaissance Texts and Studies* 37, 224–238 (Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1985); John LOGAN, „Longinus and the Sublime”, in NORTON, *Renaissance*, 529–539. Angliában első ízben 1636-ban jött ki Longinosz, latinul, Milton már 1644-ben hivatkozott rá; felhasználásáról a művészi imitációról folytatott vitákban: Elizabeth FITCHIE, „Longinus and the Theory of Poetic Imitation in Seventeenth and Eighteenth Century England”, *Studies in Philology* 32 (1935): 580–597. Később a Milton-vitákban játszott szerepet, Zachary Pearce (1690–1774) készített új latin fordítást és kommentárt hozzá (1724-től több kiadás). Alapvető hatást tett a fenség fogalmára, amely vezető angol teoretikusának, Edmund Burke-nek (1729–1797) németre is lefordított munkája szerint „a megszokott, köznapi kifejezések kerülésével, metaforákkal, idegenszerűségekkel, elavult és szokatlan szóalakokkal” váltható ki. Longinosz 1742-es drezdai, görög–német kétnyelvű kiadása Gottsched-ellenes aktualitást hordozott, s a hellenisztikus szerző hatása Kantig és Schillerig ér. Batsányi János a Rájnis József elleni vitájában használt Longinosz-idézeteket. Minderről: TARNAI Andor, „A deákos klasszicizmus és a Milton-vita”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 67–83, 74–75, 81. Jóval később, a Batsányi pályája végéről, 1837-ből származó kéziratban Longinosz Quintilianusszal és Tacitusszal szerepel együtt, mint korszakos hatású irodalmi gondolkodó: BATSÁNYI János, *Prózai művek*, kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, 2 köt. Batsányi János összes művei 2–3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960–1961), 2:390. Kis János magyar Longinosz-fordítása 1842-ben jelent meg.

¹⁰ Longinosznak a katarzis-fogalom és az alkotóról a befogadóra áttevődő vagy legalább rá is kiterjedő poétikai reflexiók alakulásában játszott szerepéről: Nicholas CRONK, „Aristotle, Horace, and Longinus: the Conception of Reader Response”, in NORTON, *Renaissance*, 199–204.

negyedik könyvében vált az antik retorikák egyik témájaként szereplő stíluspológiából központi szerepű retorikai kategória. A három stíluszint jelentése is komoly változáson ment itt át. Az alsó stílus elvesztette a társalgási könnyedséghez kötő vonatkozásait, ehelyett a tanításra alkalmas, szigorúbban dialektikus és analitikus jellege különíti el; a középső szint megvált a szofista esztétikai felfogás öncélúságától, ehelyett akként mutatkozott meg, mint amely az Isten meg a szentek magasztalásával szeretetre ébreszti a közönséget; a magas stílusból is elmaradt az artisztikus kimunkáltság cicerói kívánalma, hiszen nem az ékesség nagyobb fokában különbözik a másik kettőtől, de a tárgyalt tartalmában sem, mert a keresztény diskurzusban minden közlendő egyenlő mértékben nagy igazságfokú és fontosságú tudnivaló, hanem funkciójában, a lélek érzelmeit kiváltó nagyobb erejű megmozgató hatásában. Talán még fontosabb, hogy míg az antik elmélet Platón óta – és bizonyosan a sztoikusoknál tetőzve – a ráció és az érzelmek szembeállítására volt hajlamos, aminek következtében az érzelmekre ható szónoklatot elválaszthatatlan minősítésként kísérte megtévesztő, csalárd, manipulatív voltának tételezése, Ágoston feloldja ezt az ellentmondást: az ékesszólás funkciója nem abban áll, hogy a hallgatóság megtudja belőle, mit kell tennie, hanem abban, hogy megmozgatásuk által lehetőségessé teszi annak a megtételét, amiről már tudják, hogy tenniük kell. Az argumentációs bizonyítás és a *pathosz* működtetése így egymást váltó lépések, s az utóbbi nem az intellektus meggyőzésével, hanem az akarat felébresztésével dolgozik. Az affektivitás így intellektuális zavarkeltés helyett a reguláris lelki tapasztalatszerzés középpontjába kerül, a helyesen irányított akarattal összehangzó érzelmek elválaszthatatlanokká válnak a szentség megélésétől. Az érzelmi dinamika így mindenütt jelenvalóvá lesz a keresztény létezésben, az azt uralni képes szónoklat pedig a megváltás hatékony eszközévé válik. A beszéd egyszerűsége, keresetlensége azért lehetséges, mert a szónok meggyőző hatásának titka nem a stilisztikai ékítményekben, hanem a Szentlélek őt magát átható erejében és a szavainak adott isteni erőben van. Persze képességeihez mérten a szónoknak is hozzá kell tennie ehhez a hatáshoz a maga emberi erejét, ez azonban döntően a gondolat emelkedettségében és az érzés intenzitásában van, ezek e stílus meghatározói, nem az artisztikus kidolgozottság. Az ágostoni felismerésekre mindezek nyomán nem gondolhatunk úgy, mint amelyek a hellenisztikus retorikákhoz hasonlóan a magas stílus legitimációjaként hatottak volna a kora újkorban. Tételei inkább azt a közös platformot jelentik, amely a különféle keresztény szónoki eszmények szemléleti alapjának megkívánt minimuma. Mindezekből a meglátásokból szorosán értve még nem következik más és több, mint a kora újkor konzervatívabb homiletikáiban az érzelmekre ható egyszerű stílussal kapcsolatban kidolgozott rendszerek.

Shuger szerint Erasmus volt az, aki összekapcsolta az egyházi ékesszólás teológiai és művészi aspektusait, amivel ő vetette meg a homiletika kora újkori „liberális” hagyományának az alapjait. A művészi hatáskereső tekintetében

prédikációelméleti műve a szóalakzatok (*schemata verborum, figurae orationis*) helyett a szóképek (trópusok) és a gondolatalakzatok (*schemata sententiarum, figurae sententiae v. mentis*) használatát, a bibliai jelenetek szemléletes deskripcióját, a dramatizálást és a képszerűséget ajánlotta. Ezek az eljárások maradtak a keresztény magas stílus meghatározó sajátosságai egészen a 17. század végéig. A hellenisztikus retorikák eszményeinek e homiletikai trendbe való behelyezését viszont – 15. századi előzmények után – Matthias Flaciusnak, a *Clavis Scripturae Sacrae* (1562) szerzőjének tulajdonítja az amerikai kutató. A Bibliának mint irodalmi szövegnek az elemzése bővelkedik olyan szempontok felvetésében, hogy egyes szöveghelyek jellegzetes hatása hogyan függ össze az ott alkalmazott szövegalkotási módokkal. Flacius Hermogenészhez és Démétrioszhoz kapcsolódott a bibliai magas stílus elemzésekor, ami nyilván anticiceroniánus álláspontjával is összefüggött. A bibliai stílust ismételtén Thuküdidész és Sallustius tömör rövidegéhez és egyenetlen érdekességéhez hasonlította. E nyomatékkal kiemelt rövideg mellett a bibliai stílus két további meghatározó vonása Flacius szerint az *efficacia (energia)*, vagyis az erőteljesség és az *evidentia (energia)*, vagyis a szemléletesség.

A lutheránus teológus bibliai szövegelemzéseivel azért kellett nagy nyomatékkal foglalkoznia az amerikai kutatóknak, mert a bibliai stílus Flaciusnál leírt és pozitív példaként felkínált sajátosságai nagymérvű egyezést mutatnak azokkal a stilisztikai tulajdonságokkal, amelyek érvényesülését Croll Marc-Antoine Muret és Justus Lipsius együttes erőfeszítéseivel kapcsolta, leginkább Seneca rájuk tett hatására vezette vissza, anticiceroniánus törekvéseként nevezte meg (noha Shuger helyesebbnek tartaná kettejükkel kapcsolatban, Fumaroli nyomán, a Cicero leveleinek és filozófiai műveinek stílusára utaló ciceroniánus atticizmus megnevezést), és az egyszerű stílus széles körre kiható terjedésének, a 17. században meghatározó tendenciaként érvényesülő stílushatásának a kiindulópontjaként és szemléleti alapként tekintette. Azáltal, hogy egyenlőségjelet tett az egyszerű stílus, az atticizmus és a filozófiai beszédmód között, Croll a reneszánsz retorika történetét a filozofikus írásmódnak a humanista formalizmus és a konzervatív, szóbeli kultúra fölött aratott győzelmeként tartotta elbeszélhetőnek. Shuger viszont azt hangsúlyozza, hogy e stilisztikai hatásában is megfogható sztoicizmus jelentkezését időben megelőzte Flacius kezdeményezése, vagyis a stilisztikai irányzat a sztoikus racionalizmus helyett az ortodox protestantizmus körében keletkezett, s további története sem adható elő a libertinus szkepticizmus, a reálpolitika vagy a tudományos pozitivizmus körén belülré helyezve, ahogyan azt Croll tette. Az időbeli elsőségnek az 1980-as években Shuger még nagy jelentőséget tulajdonított, de nézetei 1999-es, letisztult kifejtésekor már visszafogottabban fogalmazott ezzel kapcsolatban, megengedve, hogy időben közel egybeesően induló folyamatokról van szó. Az utóbbi álláspontot tarthatjuk érvényesebbnek, ha részint a Longinosz befogadástörténetét, részint a Halikarnasszoszi Dionüsziosz újrafelfedezésében némi részt vállaló Andreas

Dudithiust illető adatokat is figyelembe vesszük. Muret ugyanis megírja 1554-es Catullus-kiadásában – ugyanabban az évben, amikor Longinosz *editio princeps* Francesco Robortello gondozásában megjelent –, hogy maga is dolgozott Longinosz latin fordításán. A terv mozzatója Paolo Manuzio volt, aki végül csak görögül hozta ki a szerzőt 1555-ben.¹¹ Évekkel később, amikor Manuzio megbízta Dudithiust Dionüsziosz Thuküdidész-recenziója (*De Thucydidis Historia iudicium*) latin fordításának elkészítésével, a nyomdász Dionüsziosz görög szövegének kiadását is tervezte, amelyhez Muret-t kívánta megnyerni görög nyelvű előszó megírására 1559. február 3-án hozzá címzett levelében. Dudithius 1559. március 5-én – mint maga írja, egyhavi munka után – már készen volt a maga fordításával, e napon keltezte Oláh Miklós esztergomi érseknek szóló ajánlását, amelynek kézírata ma is megvan Velencében, s amelynek dátumát az 1560-ban megjelent nyomtatott változatban Manuzio arra az évre módosította. Az ajánlásban Dudithius olyan további, munkában lévő fordításairól is beszél, Dionüsziosz „de arte rhetorica deque apta inter se verborum collocatione” írott műveiből és Longinoszból, amelyek ma ismeretlenek, elkészültükről nincs tudomásunk. Eddigre Dudithiusnak Manuzio révén módja nyílt a személyes találkozásra Muret-vel, a megelőző év nyarán, 1558. június 26-án, amikor levélküldemény közvetítőjeként kereste fel Padovában. Legközelebb 1559. május 10-én fordult az akkor Ferrarában tartózkodó Muret-hez, ez levélbeli érintkezésük egyetlen ma ismert darabja.¹² Mindennek alapján kétely nélkül állítható, hogy Muret foglalkozott Longinosszal, tudott a Dionüsziosz műveinek kiadása körüli ügyekről, valószínűleg Dudithiusnak abban vállalt feladatáról is, a sztoikus irányba való stilisztikai tájékozódásával egy időben tehát a hellenisztikus stilisztikai ideálokat és a befogadásukat célzó munkákat is mérlegelhetette.

Az időbeli elsőségtől függetlenül azonban továbbra is érvényes Shuger megfontolásainak második fele: a stilisztikai paradigmaváltás nem kapcsolható kizárólag a sztoicizmusnak az irodalmi mellett eszmetörténeti tekintetben is markáns pozíciót

¹¹ Lásd e két tanulmány egybevágó adatait: COSTA, „Latin Translations...”, 226–227; LOGAN, „Longinus...”, 530–531. Longinosznak ezen az egyetlen helyen van nyoma Muret munkáiban, itt is csak a Catullus által imitált Szapphó-vers okán említi. Longinosz görög szövege harmadszor 1569-ben (Francesco Porto), különböző latin fordításai pedig 1566-ban (Domenico Pizzimenti), 1572-ben (Pietro Pagano) és 1612-ben (Gabriel de Petra) jelentek meg. A Catullus-filológia 16. századi állapotáról, Muret említésével: Anthony T. GRAFTON, „Joseph Scaliger’s Edition of Catullus (1577) and the Traditions of Textual Criticism in the Renaissance”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 38 (1975): 155–181, 158.

¹² Az érintett szövegek: Andreas DUDITHIUS, *Epistulae: Pars I, 1554–1567*, editae curantibus Lecho SZCZUCKI et Tiburtio SZEPESSY, ed. Tiburtius SZEPESSY et Susanna KOVÁCS, commentariis instruxerunt Clara PAJORIN et Halina KOWALSKA, BSMRAe: Series nova, XIII/1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 80–85, 87–88; mindkettő olvasható magyarul SZEPESSY Tibor fordításában: KLANICZAY Tibor, vál., kiad., jegyz., *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 761–770.

kirajzoló érvényesüléséhez. Sőt, míg lassan konszenzus látszik kialakulni akörül, hogy Muret és Lipsius törekvését ne anticiceroniánusként, hanem posztciceroniánusként nevezzék meg,¹³ addig Flacius hellenisztikus retorikák elveit követő munkája csakugyan mélyen anticiceroniánus: kísérlet a prózastílus egy radikálisan nem-cicerói alapon kidolgozott nagyszerűség-fogalmának stilisztikai megalapozására. Kétségtől sok a párhuzam a világi és a szakrális retorika e két törekvése között: a rövideget, amely az érzelmi erő jele, a megmunkálatlanságot, az aszimmetriát, az expresszivitást hangsúlyozzák Cicero a megformáláshoz ragaszkodó, szertartásos, kiegyensúlyozott harmonikusságával szemben, s ennyiben a lipsianizmus is ott lehetett az új stílusfelfogást ösztönző tényezők között. Ugyanakkor a jelek szerint Cicero stílusát mindkét körben többnyire a *genus medium*hoz tartozónak értékelték, így az ellene való tiltakozás olyan kifogásaikat, a szóbőség eltúlzása miatti fenntartásaikat testesíti meg, amelyek a magas stílus szempontjából nem jelentenek releváns állásfoglalást. De a különbségeik sem jelentéktelenek: a hellenisztikus forrásokra támaszkodó magas stílus szóbeli, népszerű közönségnek szánt, elsősorban vallási kérdéseket megvitató módozat maradt, amely nyomatékosabban kívánta az erőt és a szenvedélyességet, mint az episztoláris egyszerűséget és az elmeélt, amely viszont kiválóan megfelelt az írásban, a kulturális elit interkonfesszionális körében megvitatott, szekuláris tétű kérdések kifejtésének. A *fides ex auditu* eszméje fokozta a prédikáció fontosságát, a hit meghatározói közül a tudást a megfelelő érzelmi és akarati irányultság mögé sorolta, ami mind a filozófia megközelítéseinek érvényét szűkítette. Az egyszerű beszéd viszont hol a skolasztikus korlátoltsággal, hol a jelentéktelen mindennapi dolgokról való társalgással, a satíraműfaj tárgyválasztásával, a komédiák dialógusainak nyelvvel került egy platformra, s ezek tükrében beláthatóvá vált, hogy a kivételes jelentőségű isteni dolgokról vagy az ember számára olyan meghatározó fontosságú kérdésekről beszélni, mint például a lélek halhatatlansága, olyan nyelvet kíván, amely nem lehet sem kizárólag a hétköznapi ismerősség nyelvi körében mozgó, sem egyoldalúan fogalmi természetű. Shuger akként értékeli a helyzetet, hogy a prózastílus elmélete és gyakorlata a kései 16. századtól egyidejűleg és párhuzamosan mozgott a klasszicizmus és a barokk felé. Hozzáteszi még, hogy a reneszánsz próza története túlságosan összetett ahhoz, hogy egyszerű képletekbe

¹³ Marc FUMAROLI, *L'âge de l'éloquence : Rhétorique et « res literaria » de la Renaissance au seuil de l'époque classique* (Genève: Droz, 1980), 152–161, 172–175; Marc FUMAROLI, „Rhetoric, Politics, and Society: From Italian Ciceronianism to French Classicism”, in *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James Jerome MURPHY, 253–273 (Berkeley etc.: University of California Press, 1983); Ellen S. GINSBERG, „Marc-Antoine de Muret: A Re-evaluation”, in *Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel, 12 August to 16 August 1985*, eds. Stella Purce REVAR, Fidel RÄDLE and Mario A. DI CESARE, *Medieval and Renaissance Texts and Studies* 53, 65–69 (Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1988).

legyen szorítható, s az euphuizmust, a tudományos prózát és a tantételek és a hasznok tagolására épülő prédikációt olyan posztklasszikus formákként említi, amelyek az antik retorikaelmélet kategóriáitól függetlenül alakultak ki.

Az affektivitásnak a kommunikációban való felhasználásához a hellenisztikus forrásokban útmutatást találó homiletikai gondolkodás korántsem csupán a katolikus elméletírók sajátja, noha elsőként a posztridentinus retorikák és homiletikák kezdtek távolodni a hangzósság cicerói eszményeitől az érzelmi expresszivitás felé. A hallgatóság reflexiós fenntartásai leküzdésének, távolságtartása megszüntetésének, az öntudatlan átélés kiváltására való törekvésnek olyan hívószavai érvényesültek a szónoki szándékok és hatóerők összegzésében, mint az *impellere*, a *trahere*, a *concitare*, a *pugnare*, a *permovere*. Ahhoz, hogy sikerrel legyen kitűzhető a megindítás mint kommunikációs cél, mindenekelőtt a korban a fizikai tananyag körébe sorolt lélektani ismeretek adaptálására, retorikai belátásokká való átfordítására volt szükség, mégpedig elsőként annak a kételynek vagy ellenségességnek az eloszlatására, hogy nem eleve gyanús és elvetendő dolog-e érzelmek kiváltásán dolgozni. Míg a tomista felfogás azonosította az érzelem és az érzéki vágyódás természetét, a kora újkor filozófiai nézetei az érzelmek rehabilitálására, az érzelem és az akarat ágostoni közelségének vagy azonosságának elfogadására hajlottak. Keckermann megkülönböztette az állati érzelmektől az emberieket (*affectus homini proprius*), amelyek a jelen mellett a múltra és a jövőre is vonatkozhatnak, s az utóbbi viszonyulást az akarat (*voluntas*) megtestesüléseként osztályozta, amely ráadásul intellektuális célra is irányulhat, mint a tudni vágyás esetében. A jó és a rossz érzelmek, az istenes és az ördögi indulatok természete azonos, csak a tárgyak különbözteti meg őket; a nemes dolgok szereteténél a gyűlölet sem alábbvaló érzelem, ha az istentelenségre irányul. Már Melanchthon tisztázta viszont, hogy az affektus és az akarat azonosításából a szabad akarat tagadása is következik. Mint ahogyan az ember nem választhatja meg az érzéseit, úgy az akarat sem szabad választás kérdése. Ami viszont lehetővé teszi, hogy a *movere* kívánalmát eltávolítsák a megtévesztés, az értelmet vesztő homály vagy a veszélyes elragadtatottság köréből. Az érzelmi meggyőzés az erkölcsi és a szellemi irányulás kívánatos átalakítását célozhatja azáltal, ha a testi tárgyaktól a lelkiekre terelve az elmét, megfelelően moderált szeretetet és gyűlöletet ébreszt. A hit nem kézzelfoghatóságában, nyilvánvalóságában ragadja meg a tárgyat, hanem a szeretet által, vagyis az érzelmeknek döntő szerepük van a hit aktusában. Az érzelmi ráhatás a *docere* kívánalmával egy platformra kerülhet, közös stílusban is valósulhat meg, lét- és ismeretelméleti megfontolásokkal utasítva el a noétikus és az affektív tapasztalatok egymástól való különtartását. De nem csak az alsó stílusnem szokásos tanító funkciójával való összefüggései erősek a hellenisztikus eszmények mentén meghatározott magas stílus törekvéseinek, hanem a *delectare* lehetőségét, az epideiktikus beszédnem szépségesezményéhez kapcsolt *genus medium* összetevőit ugyancsak magába olvaszthatja, noha a hatásossággal szembenállónak

gondolt, a *voluptashoz* nagyon is közel eső szépség iránti fenntartások miatt gyakori ambivalenciákkal és esetenkénti zavarodottsággal. A *genus demonstrativum*ban prédikálni már a 15. században elfogadottá vált, a műnemet és stílusnemét, a középső stílust egyaránt jellemző *gyönyörűség, édesség, élvezet* szavak pedig komoly jelentésváltozáson mentek át: Flacius a *delectatiót* az Istenben bizalommal és szeretettel való megnyugvasként határozta meg, Niels Hemmingsen Isten édességéről, Caussin lelki *voluptasról*, Alsted szent örömről és élvezetről beszélt.

A hellenisztikus hatások alá került homiletika nyelvelméleti értelemben a ráimizmustal homlokegyenest ellenkező irányba mozduló törekvésként határozható meg: a stílus jellegzetességeit nem a jelentés felékesítésének tekinti, hanem a lélek a transzcendencia megragadására és elbeszélésére szánt törekvése alkalmas kifejezőmódjának. Referenciális nyelvhasználat nem írhatja le a természetfelettit; a nyelv szavai e téren csakis úgy működhetnek, mint ágostoni jelek, amelyek képes kifejezésekkel mutathatnak a szokásos, hagyományos és konszenzuális értelmükön túli dologra. Ebben a nyelvhasználatban nem csak a *docere* és a *movere* hagyományos dichotómiájának érvénye szűnik meg, hanem a *res* és a *verba*, a filozófia és a szónoklat közötti ellentmondások is feloldódnak. A *magnitudo* (egy dolog nagyszabású volta) és a *praesentia* (a dolog jelenvalósága, megtapasztalhatósága) egyidejű kifejezésére törekedve nincs is más lehetséges eszköz, mint a szemléletesség, érzékivé, képzeletben jelenvalóvá tétel, az élénk deskripció sokféle retorikai eljárása. Már Arisztotelész rögzítette, hogy a távoli – nála: az égi – dolgokról való szűkös és elégtelen fogalmaink, e dolgok kiválósága miatt, nagyobb gyönyört adnak, mint minden tudásunk a minket körülvevő földi dolgokról, hasonlóan ahhoz, ahogyan a szeretett személyre vetett futó pillantásunk nagyobb örömet okoz, mint más dolgok pontos, alapos szemlélete. A bizonyosság és a teljesség tekintetében viszont a földi dolgokról való ismeretünk van fölényben. Egy dolog kiválósága és a róla alkotott ismeretünk mértéke között tehát fordított arányosság áll fenn. Ezt az arisztotelészi gondolatot már Aquinói Tamás az Istenről és a transzcendens dolgokról elérhető ismereteinkre alkalmazta. A *magnitudo* kifejezésének retorikai eszköze – amint azt Keckermann is rögzítette – az *amplificatio*, a *praesentiaé* a *hypotyposis* (*enargia*). Amiképpen szükség volt e retorikai felfogásban az érzelmek megélésének és felkeltésének a rehabilitálására, éppúgy az *amplificatio* esetében is az antik retorikaelméletből hagyományozott bizalmatlansággal kellett szembenézni, ami a dolgok valóságos arányainak manipulatív eltérítésén munkálkodó eljárást kísért. Ezért kellett Ludovicus Carbónak rögzítenie, hogy az *amplificatio* – amin valójában az ékesszólás egész ereje nyugszik – nem hazugság, hanem a testi látással el nem érhető dolgok valóságos arányainak felmutatása, törekvés a nyelvnek a tárgy kiválóságával való összemérhetővé tételére. A kiváló tárgy és annak megismerhetősége között az elménk által a legkönnyebben megragadható és megérthető jelenségek, a képek képesek megteremteni a közvetítés médiumát. A képek és az ezek által biztosított *enargia* megvitatását célzó retorikai megfontolásoknak természetesen

a kora újkor – az antikvitásból és a középkorból egyaránt táplálkozó – imaginációelméleteiben van a tágabb kontextusuk.¹⁴ Kiindulópontként az az arisztotelészi megállapítás szolgált, hogy mind az ismeret, mind a vágy a képzeletre támaszkodnak, ez a képzelet pedig messze túlnyomó mértékben vizuális természetű. Még a spekulatív gondolkodás is mentális képeket kíván meg, képek nélkül a gondolkodás lehetetlen. Használatuk az erkölcsi mérlegelésnek és választásnak is elengedhetetlen feltétele: a választás abban áll, hogy elképzeljük a különböző döntési lehetőségek következményeit, és annak megfelelően cselekszünk, amely kimenetel a legkívánatosabbnak ígérkezik. Ahogyan a gondolkodás és az érzés, az emlékezet is képi alapon működik, akár a dolgok képének, akár a róluk alkotott mentális képeknek a felidézése teszi azt lehetővé (amint azt a retorika artificális mnemotechnikája a képek és helyek technikájában következetesen alkalmazta is). A képzelet működésének kora újkori elgondolásában az az irányadó elképzelés, hogy a külső érzetek megítélését a belső érzékben működő, egyes újskolasztikus rendszerekben pedig azzal éppenséggel azonosnak tekintett fantázia és/vagy imagináció munkája teszi lehetővé a nem-materiális természetű intellektus számára, amely már moderált intenciót küldhet az akaratsnak, s így az értelmi megítéléssel összhangban álló érzelmek ébrednek fel. Mindeközben azonban a belső érzék imaginatív komponense közvetlenül, az intellektus megkezdésével is eljuttathatja a maga mentális képeit a vágyakozó lélekrészhez (*appetitus sensitivus*), ezért van az, hogy ugyanarra a tárgyra egyszerre ösztönösen és racionálisan is reagálhatunk. A racionális felügyelet nélkül is munkálkodó képzelőerő illegitim működése így mindvégig némi aggodalom forrása maradt az affektivitás elméleteiben.

Ennek a képiségnek a retorikai kifejezőeszközei a szóképek sokféle módja (metafora, allegória), a deskripciók, de a dramatikussá tétel és az exemplumok felidézése is ide tartozik. A vizuális természetű szóképekkel és gondolatalakzatokkal szemben a szóalakzatok csak a fül öncélú gyönyörködtetésére szolgálnak. Abban írható le a döntő különbség a hellenisztikus hatásokat befogadó szónoki kézikönyvekben megkívánt magas és a ciceroniánus középső stílus között, hogy míg az utóbbiban nagy szerepet kapnak a szóalakzatok, az előbbi a szóképek és a gondolatalakzatok birodalma. A szóképek és a szóalakzatok eltérő megítélése, a nekik juttatott eltérő fontosság és presztízs a kor élettani és pszichológiai elméletein nyugszik: a látás szorosabb kapcsolatban van az elmével és az érzelmekkel is, mint a hallás, amely elsősorban a felületes esztétikai gyönyörködés médiuma. Míg a szofista hízelgéssel gyönyörködteti hallgatóját, az igazi szónok térít és állásfoglalásra készítet. Mivel

¹⁴ A katolikus imaginációelméletek tárgyalásában kezdeményező: TASI Réka, „Barokk vízió – skolasztikus imagináció: Egy eszme- és retorikatörténeti kutatás első állomása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 145–168; TASI Réka, „Képvita és phantasia: A phantasia-imaginatio szerepe a katolikus képtisztelettel kapcsolatos kora újkori argumentációban”, *Egyháztörténeti Szemle* 20, 2. sz. (2019): 3–25.

igazsága apodeiktikus, behízélgsre, elhíttetésre semmi szüksége. A kellemesség keresése, a tetszés hajhászása helyett a kívánatos magatartást a sebekkel, vágásokkal gyógyító jó orvos gyakori metaforája fejezi ki.

Az érzelmekre ható ékesszólás valójában a szónok gondolat- és érzelemfolyamának imitációja kell legyen, másképpen mondva, a kulcsa nem a kifejezés keresettsége, sem az erkölcsi kívánalmak absztrakt megfogalmazása, hanem a saját érzelmek expresszív artikulációja. Ebben a gondolatkörben, a szónok autentikusságára utalva tér vissza a horatiusi „si vis me flere” sokat idézett gondolata. Ez a személyes hitelre vonatkoztatottság ugyanakkor nem jelenti egy, a szó modern értelmében vett, autonóm, individuális személyiség felmutatását: a Szentlélek bensőt átformáló ereje egy egyszerre személyes, mégis a normatív kívánalmak általánosságának megfelelő személyiséget alkot, amelyet mindenekelőtt érzelmi affinitásai határoznak meg, vagyis azzal válik összemérhető értékűvé, amerre érzelmei vonzzák. A személyiség nem megállandósult állapot, hanem a döntésekben, választásokban megélt napi cselekvés. Az expresszivitás sem azt jelenti, hogy a szónok magáról, személyes tapasztalatairól és vágyairól beszél, hanem azt, hogy tartalmilag a normatív kívánalmak mellett egyenlő hangsúlyt ad a maga azokat választó mély benső érzéseinek, mindezt pedig formailag olyan affektivitáshoz juttatja, amelyet a trópusok és gondolatalakzatok biztosítanak a nyelvnek.

Aminthogy a ráizmussal szemben akként mutatkozott meg a magas stílus homiletikai elmélete, ahogyan elutasítja a szavak és a dolgok elválasztását, úgy a szavak és a lélek közötti megszakíthatatlan kapcsolat tételezése a karteziánus racionalizmussal és a tudományos empirizmussal is szembeállította, s azok előretörésével, a reneszánsz vallásos lélektani felfogásának felbomlásával veszítette el filozófiai alapjait. Ugyanezek az irányzatok természetesen a metaforikus beszédmód érvényét is kétségbe vonták. Descartes szerint az érzéki képek nem adnak tiszta és nyilvánvaló tudást, az imagináció nem feltétlenül szükséges összetevője a kogníciónak.

Itt az ideje szemlét tartani afelett, hogy mely retorikai eszközök a magas stílus megvalósításának egykorú teoretikusok által leginkább ajánlott eljárásai. Két nagy eszközcsoportot, a szóképeket és a gondolatalakzatokat kell áttekintenünk.

Az *evidentia* (*illustratio, demonstratio, descriptio, enargia, hypotyposis*) eljárásaiként veszi tekintetbe Flacius a metaforát (*translatio*), a hasonlatot (*similitudo*), a víziót, az apokaliptikus képet, a parabolát, a metonímiát (*denominatio*), a tipológiát, a fabulát, az allegóriát. Ide tartoznak még a bőséges leírások, például a személyeké (*prosopographia*). A vizualitást, a képszerűséget, a szemléletességet elősegíti még az olyan gondolatalakzatok használata, mint a megszemélyesítés (*prosopopoeia, personificatio*), a beszéltetés (*sermocinatio, allocutio, ethopoeia*: monológ, dialógus, *fictio personae*), az elvont dolgok megtestesítése (*somatopoeia*), a halott megszólaltatása (*idolopoeia*). A pragmatikus alakzatok közül a megszólítás (*apostrophe*) is használható a megszemélyesített dolgokhoz való odafordulásra. A közönséggel való kapcsolattartás egyéb

alakzatai közül gyakori a kérdés (*interrogatio*), a felkiáltás (*exclamatio*), a csodálkozás (*admiratio*), a kérés (*adiuratio*), a kívánság (*optatio*), a könyörgés (*obsecratio*), a fohász-kodás (*imprecatio*). A kibeszélhetetlen, szavakba önthetetlen kiválóság kifejezőeszköze lehet a megszakítás (*reticentia, interruptio, aposiopesis*).

Most már egészen nyilvánvaló, hogy fel kell tennünk azt a kérdést: mi következik Shuger az elmúlt három évtizedben egyben-másban finomodott, lényegében viszont ma is állni látszó, erős téziséből a magyar irodalomtörténet tagolhatóságára, tematizálására, periodizálására nézve? E kérdés megoldásához közelítve nem lesz haszontalan, ha először annak az antik rétornak a magyarországi recepciójával foglalkozunk, akinek a retorikai besorolása és megítélése a kora újkort megelőző másfélezer esztendőben tökéletesen egyöntetű volt, munkássága a retorikai lehetőségek egyfajta szélsőséges pontját testesítette meg, s az irodalomról való gondolkodásnak a személye körül megformált hagyományához kapcsolódva és abban elfoglalt helyéhez viszonyítva a 16–17. század szónokai és teoretikusai is érdemi módon tudták pozicionálni a maguk törekvéseit. Valamennyien szembe-sültek a *genus demonstrativum* ikonikus figurájával, a *delectatio* eszményét kivételes következetességgel és bravúros sikerrel megvalósító Iszokratész alakjával.

Iszokratész két szónoklatát már a 16. század elején latinra fordította és Bolognában kiadatta Filippo Beroaldo tanítványa, a gibárti köznemesi családból származott Michael Chesserius (Kesserű Mihály), aki a görög szerző stilisztikai sajátosságairól is szabatos jellemzést adott: „mindenki másnál gondosabban ügyel a beszéd ritmusára és szépségeire”.¹⁵ A körmöcbányai Paulus Rosa 1569-ben dolgozott Iszokratész szövegeivel Augsburgban, mestere, Hieronymus Wolf két évvel korábbi, görög–latin kétnyelvű kiadását felhasználva.¹⁶ Wolfot Johannes Oporinus biztatta mind a huszonegy fennmaradt szónoklat és a kilenc levél teljes latin fordítására, amivel Strassburgban, 1547-ben készült el. Fordítása első ízben Oporinus bázeli műhelyében jelent meg 1548-ban.¹⁷ Ezt követően a 16. század minden évtizedére esett legalább két újabb kiadás,¹⁸ de a fordítás még azt követően is, jó kétszáz éven

¹⁵ KESERŰ [KESSERŰ] Mihály, „[Iszokratész-fordításának (*Ad Nicoclem*) ajánlólevele II. Ulászlóhoz]”, ford. MARTON József, in „*Margarita poetica*: A humanista alpműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia, szerk. EKLER Péter, Nemzeti téka, 118–119 (Budapest: OSZK–Gondolat Kiadó, 2011), 119. A másik ajánlólevél: KESERŰ Mihály, „[Iszokratész-fordításának (*Nicocles*) ajánlólevele Szathmári Györgyhöz]”, ford. KAPITÁNYFÉ István, in *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század, vál., bev., kiad., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Nemzeti könyvtár: Művelődéstörténet, 456–457* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1971). Vö. GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 189–193.

¹⁶ KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihaladott...”, 177–178.

¹⁷ ISOCRATES [ISZOKRATÉSZ], *Ἰσοκράτης Graeco-Latinus, postremo recognitus*, interprete, cum argumentis, marginum annotationibus, vita auctoris et indice accurato Hieronymo WOLFIO, 2 kötet. (Basel: Oporinus, 1567), 2:1355–1356.

¹⁸ Révay Márton turóci alispán például az 1571. évi bázeli kiadást birtokolta; vö. SOLTÉSZ Zoltánné,

át az athéni rétor európai hatásának legfontosabb közvetítője maradt. Elemezték Iszokratész beszédeit a melanchthoni szellemű lutheránus retorikai tankönyvek (így Matthaeus Dresseré, Victorinus Strigeliusé),¹⁹ természetesen a jezsuita tananyagnak is része volt.²⁰ Mindezek nyomán Magyarországon is iskolai auktor lett. Az 1574-ben írásba foglalt beszercebányai tananyagfelosztás szerint a görögre még nem oktatott harmadik tanulócsoport már megismerkedett *Ad Demonicum* írott beszédének latinra fordított szövegével, majd a legfelső csoportban ugyanazt görögül is átvették.²¹ A lőcsei iskola 1589. évi szabályzata szerint a legidősebb diákok Cicero mellett Démoszthenész vagy Iszokratész beszédeit olvasták.²² Az *Ad Demonicum* szerepelt az erkölcsös életre nevelő, „kinec kinec az ő kedvesé”-hez írott munkák azon felsorolásában, amelyben Szepesi Csombor Márton jelölte meg *Udvári scholájának* (1623) előképeit.²³ Apácai Csere János, *Encyclopaediájának* előjáró beszéde szerint, azt tartotta volna a tanulmányokban való előmenetel optimális rendjének, ha a diákok először a görög nyelvi ismeretekben kapnak alapos kiképzést, Hésziodosz, Homérosz, Démoszthenész, Iszokratész műveit olvasva.²⁴ Az iskolások egyébként nemcsak Iszokratész szónoklataival, hanem dicséretének klasszikus szövegpéldáival is találkoztak. Hermogenész, Libaniosz és Aphthoniosz különböző kimunkáltságú *Progümnaszmatáiban* egyaránt szerepel a *khreia* (*chria*) példajaként ugyanaz az Iszokratésznek tulajdonított aranymondás és kidolgozásának mintaszövegeként Iszokratész dicsérete. A Wittenbergbe készülõ Thurzó Imrének retorikai magántanulmányai során ugyanerről kellett első *chriáját* megírnia.²⁵ Megtartotta Aphthoniosz érvelésének szerkezetét, Iszokratész magasztalását és Démoszthenész igyekezetének elbeszélését, ezeket a részeket invenciózusan ki is bővítette: idézte többek között az antik rétorra vonatkozó másik klasszikus szöveghelyet, Cicero Iszokratész iskoláját dicsérő véleményét. A tanult férfiak özönét magából kibocsátó iskolának a trójai falóhoz való hasonlítását a *De oratore*-ban (2,94,2) írta le Cicero,

„Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai”, *Magyar Könyvszemle* 111 (1995): 131–141. Miskolci Csulyak Istvánnak az 1570. évi bázeli kiadás volt meg; vö. JENEI Ferenc és mások, kiad., *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 337.

¹⁹ KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 211, 223.

²⁰ MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Humanizmus és reformáció 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 140, 179.

²¹ Uo., 84, 172.

²² Uo., 88, 97, 186.

²³ Vö. KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 170.

²⁴ APÁCZAI CSERE János, *Magyar encyclopaedia*, kiad., bev. BÀN Imre, jegyz. GYENIS Vilmos, az előszót ford. RÁJNIS József, *Magyar klasszikusok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), 49–50.

²⁵ A szövegek kiadva: HERNER János, gyűjt., vál., *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, kiad. DOMÁNYHÁZI Edit és mások, *Fontes rerum scholasticarum* 1 (Szeged: Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989), 277–312.

s megfogalmazásából a kora újkorban a legkülönbözőbb iskolák és kulturális műhelyek dicsőítésének leggyakoribb topikus fordulata lett.²⁶

Amint korábban bemutattam, Iszokratész kétségkívül a tudatos magyar irodalmi törekvések legalapvetőbb hivatkozási pontjává vált akkor, amikor Rimay János megírta azt a szövegét, amelyben a tőle ma ismert legnagyobb artikuláltsági és ön-reflektivitási mértékben kifejtette a maga stíluseszményét. A Rákóczi Györgynek címzett 1629. évi levelében két meghatározó fontosságú helyen is órá támaszkodott. Először Iszokratész *Panegyricus*ának arról a helyéről idézett (Wolf fordításában), ahol Athénnak a Spártával szembeni fölényét és kiválóságát többek között azoknak a találmányoknak, tudományoknak és művészeteknek a méltatása demonstrálja, amelyek Athénban jöttek létre. Vannak közöttük olyanok, amelyek az élet szükségleteinek betöltésére valók, mások gyönyörűséget szereznek. Mindjárt a pireuszi kikötő és az athéni ünnepek után a filozófia következik, amellyel Athén ajándékozta meg a világot. Ezt az ékesszólás athéni megbecsülésének a méltatása követi: az athéniak ismerték fel, hogy a beszéd az egyetlen képességünk, amely kiemel bennünket az élőlények közül, és hogy míg minden más emberi tevékenység olyan erősen alá van vetve a jó- és balszerencsének, hogy azokban gyakran a bölcsek buknak el és az ostobák lesznek sikeresek, addig a szép és művészi beszéd sosem adatik meg a közembereknek, hanem az a bölcs lélek megkülönböztető jele.²⁷ A bölcs és a tudatlan emberek ebben a tekintetben mutatják a legnagyobb különbséget, és az, hogy az ember megfelelő neveltetésben részesült-e, nem a bátorság, a gazdagság vagy más hasonlók alapján ítéhető meg, hanem mindenekelőtt a beszéd fedí fel azt, ez a kulturáltság legbiztosabb jele. Akik a beszédben képzettek, azok nemcsak saját hazájukban nagyhatalmú emberek, hanem másutt is tiszteletben részesülnek. Athén annyira meghaladta a többi városokat az ékesszólásban, hogy diákjai a világ többi részének tanárai lettek, s mindenekelőtt neki köszönhető, hogy a *hellén* megnevezés már nem vérségi összetartozást, hanem kulturális közösséget jelent. A beszéd ezután már az athéniak katonai dicsőségének méltatása irányába fordul. Rimay szövegében az Iszokratész-intarziát öt Cicero-idézet fogja közre, s ezekkel együttesen adja meg a Prágai András fordítói munkájának értékeléséhez szükséges elvi, szemléleti alapokat.

A másik Iszokratész-idézet nem más, mint a levél befejező mondata. Eszerint „Jobb és dicséretesebb a fő dolgokban valamennyire előhaladni s lépni, hogy nem a kicsiny köz dolgokban főnek és jelesnek lenni.”²⁸ A kontextus világossá teszi, hogy Rimay

²⁶ KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladt...”, 459–461.

²⁷ Itt áll a Rimay által idézett rész: Athén felismerte „orationis autem praeclarae artificiosaeque facultatem et stupidis negatam, et prudentis animi munus peculiare esse”. ISZOKRATÉSZ, *Ἀπαντα Graeco-Latinus...*, 1:149. Rimay idézése és magyar parafrázisa: RIMAY János, *Írásai*, kiad., utószó, jegyz. Ács Pál, Régi magyar könyvtár: Források 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 228.

²⁸ Uo., 234.

szerint a felékesített stílus, a levélben kifejtett és szemléltetett stílusideál efféle fő dolog, amelynek még tökéletlenség esetén is meg kell kapnia a pálmát a bármily problémátlanul gördülő nem-deviációs, köznapi kifejezésmóddal szemben. Az idézet ezúttal egy *demonstrativum*-nembeli szónoklatból való: Heléna *panegyricus*ából. Míg a pánhellén koalíció ügye nyelv- és irodalomelméleti, irodalomtörténeti meg kultúrantropológiai reflexiónak egyaránt nevezhető gondolatok kifejtésére inspirálta Iszokratészt, addig az itteni okfejtés szorosabban retorikai, azon belül is műfajspecifikus. A beszéd elején Iszokratész a korában elszaporodott, hajmeresztően valószerűtlen tárgyú szónoki gyakorlatok bírálataát adja. Keresett tárgyaikról valótlán állításokat tesznek és hamis bizonyítékokat keresnek össze szónokiskoláikban a pénzhajhász tanárok, azzal hitegetve a tanítványokat, hogy az ezekben a szélsőséges helyzetekben elsajátított fogások gyerekjátékká teszik majd a valóságos ügyekben való szereplést, holott ennek épp az ellenkezője az igaz. A szónoki gyakorlatokban is az igazság felkutatására, a gyakorlati ügyek kezelésében való jártasság megszerzésére kellene törekedni, szem előtt tartva, hogy a hasznos dolgokról szóló valószínű feltevés előbbre való, mint a haszontalan dolgokról való egzakt tudás. Ezt a gondolatot folytatja a Rimay által átvett részlet.²⁹ Iszokratész épp azért választotta Heléna dicséretét, hogy megmutassa, mennyivel nehezebb eredetinek lenni a szokásos, jól ismert tárgyakban, mint a légből kapott, képtelen kitalációkra épülő ügyeskedésekben. Más kérdés, hogy mily mértékben volt képes szemléltetni a felhánytorgatott hibák és visszaélések ellenpólusát a rendkívül keresett invenciójú, igen különös arányú, nagyobbik részében digressziót tartalmazó oráció, amely épp akkora teret szentel Thészeusz kiválóságának, mint tulajdonképpeni tárgyának, Heléna dicséretének.

Ám Iszokratész a Rimay által idézett előző beszédében sem tartózkodott önmagá szónoki kiválóságának hangsúlyozásától. A pánhellén tárgyú gondolatmenet – bevezetése szerint – a szónoklat legmagasabb rangú fajába tartozik, abba, amely a legfontosabb ügyekről szólva a legnagyobb hasznot származtatja hallgatóira. Mivel ugyanarról a tárgyról sokféle módon lehet beszélni, felhagyni az igyekezettel csak akkor szabad, amikor a körülmények már okafogyottá teszik a beszédet, illetve amikor olyan teljes körűen kidolgozott már a tárgy diszkussziója, hogy azon nem lehet további megszólalással javítani. Gorgiasz és Lüsziász hasonló tárgyú olümpiai beszédei után még nem ez a helyzet,³⁰ ezért indokolt a pánhellén összefogás újbóli tárgyalása. Vannak ugyan olyanok, akik gáncsolják azokat az okfejtéseket, amelyek

²⁹ „...illud cogitantes, longe praestabilius esse, de rebus utilibus mediocres opiniones habere, quam supervacaneorum exquisitam cognitionem: et aliis paulo superiorem esse in magnis, quam in parvis, praesertim iis quae vitam nihil adiuvant, multum excellere.” ISZOKRATÉSZ, *Ἄπαντα Graeco-Latinus...*, 2:609.

³⁰ Lüsziász olümpiai szónoklatának Halikarnasszosi Dionüsziosznál fennmaradt töredékét lásd: LYSIAS, *Beszédei*, szerk., bev. BOLONYAI Gábor, Sapiaientia humana (Budapest: Osiris Kiadó–Balassi Kiadó, 2003), 481–485.

a közemberek kompetenciáján túl esnek és különleges gondossággal kidolgozottak, s a legmagasabb rendű szónoklatot is a törvényszéki beszéd szokásos fogásai szerint ítélnék meg. Nyilvánvaló, hogy e kritikusok a maguk szintjén álló dolgokat dicsérik. Iszokratész viszont nem ezek ítéletének kíván megfelelni, hanem azokénak, akik a kifejezés semmiféle gondatlanságát nem tűrik el, és az ő szónoklataiban a mások műveiben fel nem lelhető minőséget keresnek. Más szónokok beszédet kezdő mentegetőzéseiről szoktak szólni, hogy milyen nehéz feladat, különösen a felkészüléshez rendelkezésre álló idő alatt, a tárgyuk nagyságához megfelelő szavakat találni. Iszokratész viszont biztosra veszi, hogy ha ő nem a tárgyához és a saját hírnevéhez, valamint a tárggyal eltöltött idő nagyságához méltó módon beszél, nem találhat mentséget hallgatóinál, hanem azok nevésegesnek fogják tartani.

Mindezekkel a gondolataival Iszokratész beszéde Rimay egész levelének nagyon közel eső előképe. Kiindulópontként szolgált ahhoz, hogy a levélíró a legmagasabb rendű görög szónokéi mellé stilizálhassa fel saját törekvéseit. Ebben a minden elődjének és kortársának stilisztikai tudatosságát és igényességét messze meghaladó felhasználásban érte el a tetőpontját Iszokratésznek a magyar művészi próza alakulására kifejtett hatása, ebben tetőztek a megelőző pedagógiai és retorikai törekvések, amelyek az antik görög auktor értékeinek megismertetését célozták. Tökéletesen világosnak kell azonban lennie annak is, hogy ez a kidolgozottság és annak eléréséhez az ideális előképként való felhasználás – hűen a retorikai tradíció sok évszázados rendjéhez – a *genus demonstrativum* totalizálását jelenti. A mindennapi, a gondolatokhoz kézenfekvően adódó, jelentésében adekvát nyelvi megfogalmazáshoz képesti lehető legnagyobb mérvű deviálság a beszéd ékes voltának maximalizálásával, stilisztikai feldíszítésével, elokúciós gazdagításával megy végbe, azzal a céllal, hogy a szöveg a legnagyobb fokban legyen képes megfelelni a *delectatio* az epideiktikus beszédnemmel mindig is összekapcsolt kívánalmának. Már az a számbavétel, ahogyan Merényi Varga László rendszerezte Rimay levelének – mint írja, „legérettebb stílusjegyeket magán viselő írás”-nak – stilisztikai jellegzetességeit, hibátlanul tanúskodik emellett. Említ néhány példát a szöveg concettóira, legszembetűnőbb vonásának azonban „a halmozások hallatlanul nagy arányú kedvelése”-t tartja, példákat sorakoztatva mind ige-, mind főnév-, mind melléknévhalmozásaira. Ezek a halmozott egynemű bővítmények bonyolult mondatépítményekben, túlbonyolított periódusokban, alig teljesíthető intellektuális elvárásokat támasztó körmondatokban állnak. Helyenként viszont ennek az ellenpólusa is jelentkezik: tömör, frappánsan szentenciózus megállapítások, szólásszerű nyelvi fordulatok. A stílusbravúrnak zenei eszközei is vannak, mindenekelőtt virtuóz alliterációi.³¹ Amint látható, a szóképbőség mellett a stilisztikai elemzés csupa olyan

³¹ MERÉNYI VARGA László, „A manierista stílusművészet Rimay levelében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 503–507, 504–506.

karakterjegyet katalogizál, amelyek az akusztikus hatáskeresőkből bővelkedő, a jóhangzásra összpontosító, eufónikus szöveg jellemzői. Ezeknek a felhasznált eszközöknek retorikai gyűjtőneve a szóalakzat. A Rímay-szöveg legsajátosabb jegye a szóalakzatok rendkívüli bősége. Fontos nyomatékosítani, hogy Rímay levelének első olvasásra is legfeltűnőbb stilisztikai karakterjegye, a szinonimahalmazás is a retorikai beosztásnak ehhez a csoportjához tartozik. A szinonímia (latin terminussal *communio nominis* vagy *disiunctio*) az *adiectio* esete,³² s ott olyan közeli rokonai vannak, mint a szóalak teljes vagy részleges megdöbbszörözésének sokféle faja és alfaja (a *geminatio*, az *anaphora*, az *epiphora*, a *complexio* és rokonaik, sőt a részleges szóalak többszörözése révén a *paronomasia* egész családja is), a szójelentés megdöbbszörözésével játszó *congeries* és *enumeratio*, vagy a csak egyes szófajokhoz rendelt bővítő és ismétléses formák, mint az *epitheton* vagy a *polysyndeton*. Az e hatáskeresőkből bővelkedő szöveg – ahogyan azt például Iszokratész szónoklatairól állapította meg Budai Ézsaiás – „inkább fülek gyönyörködtetésére, mint indulatok szerzésére való”.³³

Azt a kétségtelen tény nem is Shuger kutatásainak új eredményeként, hanem a retorikaelmélet – például Lausberg kézikönyvében összefoglalt – hagyományának egyértelmű konszenzusaként húzhatjuk alá, hogy a *genus demonstrativum*-nembéli szónoklat a *delectare* célkitűzésének megvalósításán leginkább szóalakzatokkal dolgozó stílusa a középső stílusnem ideáltípusa.³⁴ A díszítőelemek halmozásának minden mértéken túli fokozása sem képes elérni, hogy a stilisztikai bőség mennyisége egy más stílusnem, a magas stílus minőségébe fordítsa át a szöveget. Ahhoz ugyanis az szükséges, hogy valamely normatív tartalom közlésének az igénye, amelynek a beláttatását a szónok különleges jelentőségű dolognak ítéli, így kétségtelennek megélt igazságát nagy belső meggyőződéssel és küldetésstudattal képviseli és a lehető legkiterjedtebb közönség számára átadni kívánja, a formaeszközöket is a legszelebb körben hatni alkalmas irányokba állítsa át.

Rímay levelében azon a teljes mélységében megélt gondolon kívül, hogy a tömeg ismeretei és gondolatai fölé magasodó, okos, éles elméjű, érett ítéletű ember kifejezőmódjának is a legigényesebbnek kell lennie, csak még egy további – ezzel részben érintkező – átadni kívánt üzenetet lehet azonosítani: a „nem udvari udvariság” elégtelen voltáról szóló véleményét, amely egy, ma ismeretlen, „satyrás dorgáló feddő írás” megírására is készítette.³⁵ Könnyű belátni, hogy azoknak a keserves panasszal megbélyegzett köznapi embereknek a körében, akik elégségesnek vélik

³² Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft* (München: Hueber, 1960), 329–332, §§ 649–656.

³³ BUDAI Ézsaiás, *Régi tudós világ története* (Debrecen, 1802), 66.

³⁴ A *genus medium officium*a Cicerótól, Quintilianustól, Sevillai Szent Izidortól és másoktól idézett szöveghelyek egyöntetű tanúsága szerint a *delectatio*; LAUSBERG, *Handbuch...*, 521, § 1079.

³⁵ RÍMAY, *Írásai*, 232.

„a szerint irhatniok, a mint a mindennapi közönséges szókkal való beszélgetéseknek a szokása vezérli elméjeket”,³⁶ valamiféle udvari etikett kidolgozása sem kecsegtet a személyiség mélyéig lehető ontikus tapasztalat kiváltásának esélyével. Vagyis ez az üzenet egyszerűen elégtelen ahhoz, hogy a kommunikációs folyamat bármely tényezőjét a magas stílus körébe belépni képes szituáltságához juttassa. Annál inkább így van ez, ha megfontoljuk, hogy a retorikai műfajelmélet rendszerszintű áttekintéseiben a szatíra és az invektíva mindig is azok közé a műfajok közé tartozott, amelyek mind a közönséges mindennapiság körébe tartozó tárgyválasztásukra, mind az ezek megvitatásában részt vevő személyek társadalmi rangjára tekintettel az alsó stílus aktivizálódását mozdították be. Jól jelzi ezt az is, hogy e műfajok kidolgozásának jellegzetes eszköze épphogy nem az *amplificatio*, hanem annak ellentettje, a *meiosis* vagy *diminutio*.

A szatíra szerepeltetésének magyarázatául nyitva áll egy másik lehetőség is. Bizonyítottnak vehetjük, hogy Rimay ismerte Lipsius Petroniusról alkotott véleményét.³⁷ Ennek nyomán felvethető, hogy a szatíra műfaját emlegetve Rimay nem arra a szatírafogalomra gondolt-e, amelynek legfontosabb antik szövegeként a 16–17. századi filológusok Petronius – akkor még a *Cena Trimalchionis* híjával lévő³⁸ – szövegét tartották számon, s amelynek nyomán Lipsius is menipposzi szatíra írásához kapott kedvet, mégpedig a Petroniusra általa jellemzőnek tartott, stílusújításának egyik forrásaként szolgáló, tiszta és elegáns stílusban.³⁹ A maga szatírájáról a Rákóczihoz írott levélben adott Rimay-kivonat mind a tartalom, mind a forma – például a prózai előadásba beszótt, versben kidolgozott részlet – tekintetében kielégítené a menipposzi szatíra műfaji kritériumait, a stílus műfajhoz kapcsolt exkluzivitását azonban nem a Lipsius számára példaként szolgáló plautusi vagy petroniusi elemekből hozta létre, ehhez egészen más, alapvetően a vituperatív célkitűzés funkciója által kijelölt forrást választott, s ezzel más stílusnembe került.

Rimay szövegeinek elemzése közben a korábbi irodalomban szóba került Cicero *Oratorának* egy helye, amelyről ugyan sikerült igazolni, hogy a Balassi-epicédiumhoz írott latin ajánlás azzal megmagyarázni kívánt tartalmi vonatkozásának nem volt a forrása,⁴⁰ ám ettől még kétségtelen tény, hogy a három évtizeddel későbbi

³⁶ Uo., 228.

³⁷ BENE SÁNDOR, „Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről)”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR és TASI RÉKA, 139–188 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 156–157, 159.

³⁸ L. D. REYNOLDS and N. G. WILSON, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford etc.: Clarendon Press, 1991³), 138.

³⁹ Anthony GRAFTON, „Petronius and Neo-Latin Satire: The Reception of the *Cena Trimalchionis*”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 53 (1990): 237–249.

⁴⁰ Vö. KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 389–390.

Rimay-levelben csakugyan az *Orator*ból származó idézetek találhatók, úgyhogy Cicero e művének Rimay általi ismeretét, sőt beható tanulmányozását okkal feltelezhethetjük. Márpedig az *Orator*ban (37) Cicero elhatárol két szónoklási módot, hogy azután gondolatmenetét csak az elkülönített jelenségcsoportok egyikének a vizsgálatával folytassa. Szerinte választóvonal húzódik a „nyilvánosság előtt” („in oratione civili”, 30), „a fórumon s a közügyeket illető kérdésekben” („in foro causisque civilibus”, 69) beszélő ideális szónok által alkalmazott stílus és az epideiktikus beszédmód között.⁴¹ A peres ügyeket és a politikai gyűléseket mindig együtt említi a díszbeszéddel szemben, amely „ünneplésre alkalmasabb, mint párharcra” („pompae quam pugnae aptius”, 42), „az iskolákba s a tornacsarnokokba való” („gymnasiis et palaestrae dicatum”, 42). Az utóbbi megszólalásmód hagyományára Cicero főként Iszokratész nevével hivatkozik, s azt nem kívánja irodalmi mintaként követni.

Nos, kijelenthető, hogy Rimay éppen az iszokratészi díszbeszéd mellett kötelezte el magát mind levelének egyfajta mutatványszöveggé váló kialakítása, mind a benne javasolt kommunikációs ideál körülhatárolása tekintetében, sőt a magyar udvarok sok kívánnivalót hagyó szellemi életének és kulturáltságának felhánytorgatásával tematikai tekintetben még bizonyos fokig alá is aknázza a középső stílusnem bravúros stilisztikai gazdagságával kidolgozott szövegét. Minden tekintetben igazolódni látszik sokaknak az a régi meggyőződése, hogy Rimay világszemlélete a köznépet megvető, a magányos életet, az egyéni függetlenséget mint az igazi szellemi szabadság eszközt magasztaló késő humanista irodalom zártkörű elitizmusában értelmezhető, amelyben „kifejezésre jut a művelt, a kiválasztott ember arisztokratikus magánya és felsőbbségérezete a világgal szemben.”⁴² Itt elemzett szövegével kapcsolatban is kiemelték „intellektuális exkluzivitás”-át, „szűk körnek szánt, vájt fülekre apelláló, dekadens elzárkózásról valló törekvés”-ét.⁴³ Viszont mostanáig mindig úgy beszéltünk Rimay szövegéről, mint amit annak ellenére nem szabad a barokk irodalommal összecúsztatni, hogy formai tekintetben, felszíni kidolgozottságában tökéletesen megfelel a barokk minden tankönyvi kívánalmának: képgazdagsága, hosszú, többszörösen összetett mondatai, tagmondatokon belül minden mondatrészi szerepben halmozásokban való bővelkedése, alany-, állítmány-, tárgy-, jelző- és határozóbokrai, akusztikus formaeszközei egyaránt a mindennapi beszélt nyelvtől való eltávolodásának, keresett artisztikumának a jelei.⁴⁴ Ezeket az elokúciót illető megfigyeléseket most mindenképpen pontosítani

⁴¹ A kiemelt részletek magyar szövege a következő fordítás alapján: Marcus Tullius CICERO, „A szónok”, ford. KÁRPÁTY Csilla, átd., jegyz. MEZEI Mónika, in Marcus Tullius CICERO, *Összes retorikaielméleti művei*, szerk., bev. ADAMIK Tamás, 609–688 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012).

⁴² Amedeo DI FRANCESCO, „Rimay János kísérlete a magyar filozófiai líra megteremtésére”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 163–172, 169.

⁴³ MERÉNYI VARGA, „A manierista stíluseszmény...”, 505.

⁴⁴ Ezekből a stilisztikai jegyekből a 20. század első felében, Horváth János számára még Rimaynak a barokkhoz való sorolása következett, mégpedig „a Pázmány-féle – ihletet, lelket és energiát, észet, hitet

szükséges. Nem Rimay prózájának stilisztikai jellemzésében, leírásában van a változás, hanem abban, hogy mindezek a szövegét illető elokúciós minősítések mind egyaránt részei volnának a barokk meghatározásának. Egy olyan barokk-fogalom kialakítása látszik ugyanis indokoltnak, amely figyelembe veszi és a magyar irodalomtörténeti kutatás korábbi tapasztalatainak felülvizsgálatakor érvényesíti Shuger kutatásainak eredményeit. Shuger a hellenisztikus minták nyomán tájékozódó teoretikusokról mindig abban az értelemben beszél, hogy a humanizmus ciceronianizmusról szóló vitáit követően ők azok, akik mind a homiletikai, mind az általános retorikai gyakorlatban érvényesülő új kifejezési módot tudtak megteremteni, vagyis a barokk írásmód sajátosságai a magas stílus általuk szorgalmazott karakterjegyeiben azonosíthatók. Ezzel együtt tisztázza azt is, hogy magas stílusukban diszfunkcionálisnak tartották s ezért kerülték a szóalakzatok alkalmazását. Ha mindez így van, akkor a Rimay prózájáról adott szabatos stilisztikai leírás önmagában kizárja azt, hogy a barokkal összemosható jellemzőkről volna szó nála. Azok a megfigyelések, amelyek a szóalakzatok Rimay általi preferálását állítják, akként és éppen akként teszik megnevezhetővé az írásmódját, amilyennek mind eszmetörténeti, mind a retorika invenciók sajátosságaira ügyelő leírásban tartjuk: a késő humanizmust, mégpedig annak középső stíluseszmenyét tökélyre fejlesztő stílusterékvésként.

Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a magas stílus kialakításában és megítélésében meghatározó súlyú tényező, a *fenséges* fogalmának további eszmetörténeti fejlődését figyelembe vesszük. Rimay minden szavából árad az a meggyőződés, hogy a stilisztikai felékesítés magasabb foka az irodalmi stílus szépségének fokozásához járul hozzá. El sem tud képzelni olyan törekvést, amely adekvátabb volna a kimunkált, artikulációban gazdag irodalmiság kialakításához. A magas stílusnak a fenséges hatás előidézése körül szerzett tapasztalatai viszont egyértelműen abba az irányba viszik a teoretikus gondolkodást, amely a *szép* és a *fenséges* átélését nem egymásból kifejtlő, sőt egymással össze sem egyeztethető, hanem egymást kizáró minőségként ragadja meg. A szépség a kicsiny ismerősség világa, amely teljesen alkalmatlan arra, hogy a fenség érzetének kiváltója legyen, míg a fenségesben mindig van valami fenyegetést

és erőt kifejező, ép körmondatosság után [...] annak lélektelen, éltető forrásától elszakadt, merő izlésbeli jelenséggé ürről paródiája"-ként, „barokk cikornya”-ként, amely „kisszerű változat” a „nagy stílusban önként kiképződött és lelkeséget kifejező formai jegyeket [...] pusztán artisztikumként, tetszetős mivoltukért kapja fel, mímeli, szállítja alá közkeletűvé, egyoldalú túlzásaival elfajulását is előkészítve.” HORVÁTH János, „Barokk izlés irodalmunkban”, in HORVÁTH János, *Tanulmányok*, kiad. GÖNCZY Monika, 2 köt. Csokonai Universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 12, 1:84–106 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 90; lásd még KOLTAY-KASTNER Jenő, „A magyar irodalmi barokk”, *Budapesti Szemle* 267 (1944): 65–77, 113–133, 113–114. Rimaynak a barokktól való elválasztását a 20. század második felében kiküzdött szakmai konszenzusnak tekintem, így szükségtelennek tartom Rimaynak a barokkban való állását cáfolni. A tét ehelyett Rimay stílusának a közkeletűen barokknak tartott stilisztikai jegyekhez való viszonya.

is hordozó aránytalanság, szemléleti egészként való koordinálhatatlanság. Edmund Burke már egyértelműen ekként gondolkodott a szépség és a fenség kapcsolatáról, leválasztva a fenségesről mind morális-heroikus, mind teológiai-transzcendens vonatkozásait, az érzéki benyomás természetét ezek nélkül az implikációk nélkül, önmagában, szenzualista és empirikus beállítottsággal tanulmányozva, amivel egyszerre lépett a katarzis folyamatának leírása, a fenséges esztétikailag autonómként való elgondolása, a szépség jelentőségének csökkentése, továbbá – az emotív és a morális viszonyulásokat együttesen kezelni képes mentális képesség hiányát belátva – a szépség egész terrénumának a morális és a társadalmi diskurzustól független autonómiája felé.⁴⁵ Rimay stílustörekvései ebbe az irányba, vagyis az autonóm irodalmiság önelvű működésformája felé folytathatatlanok volnának.

Hozzá tartozik még a képhez, hogy a bővelkedő stílus csak az egyike volt a Rimay előtt álló lehetőségeknek, amikor az elit humanista irodalom egykorú törekvéseihez kívánt csatlakozni. Abban az időben, 1592-ben, amikor megpróbált kapcsolatba lépni Lipsiusszal, már Európa-szerte figyelmet keltett a németalföldi humanista Cicero mellett más hatások beépítéséből is építkező, egyéni stílusa. Kezdetben, Muret tanítványaként a Seneca és Tacitus irányába való tájékozódás voltak ebben a meghatározó jegyek, majd nagy sikerű Tacitus-kiadása is az e stílus melletti elköteleződést fokozta. Shuger eredményei nyomán teljes joggal fel lehet vetni, hogy rövid lutheránus életrajz-kaszában, a jénai egyetemen Flacius nyomán a hellenisztikus retorikák anticiceronianizmusa is közvetlenül befolyásolhatta Lipsiust. Később azonban olyan stíluseszmény szintetizálódott Lipsius írásaiban, amely egyszerre lépett a Cicero előtti, archaikus római irodalom és az ezüstkori, késő-latin irodalom auktorai felé, s mindezeknek a szavait és nyelvhasználati jellemzőit kész volt vegyíteni egymással. Kiváló elemzés mutatta be lassan egy évtizede, hogy Rimay 1592-es levele maga is tanúságot tesz arról, hogy ezeknek az összetevőknek teljes világossággal a tudatában van: az imitációhoz forrásként felhasznált lipsiusi szöveghelyek nyomán Plautustól, Petroniustól, Senecától, Tacitustól származó szófordulatok, stilisztikai hatások együttesen vannak jelen Rimay szövegében, közöttük egy olyan plautusi szóválasztás és egy olyan tacitusi mondat is, amelyek a levél vételének időpontjában kétségtelenül megrendítő erejű provokációként hathattak (még külön-külön is, nemhogy együtt) a címzettre.⁴⁶ Lipsius szövegeinek túlnyomó stilisztikai összhatása azonban leginkább a tömörség, a kevés szóval sokat mondás felé mutat,⁴⁷ ahol a stilisztikai díszítetlenséggel hivatkozó

⁴⁵ HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Estétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800: Az ízlésesztétika paradigmája* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2013), 188–209.

⁴⁶ A részleteket lásd BENE, „Rimay vindicatus...”.

⁴⁷ Kortársai és 17. századi méltatói is ekként értékelték, és e karaktervonásokhoz viszonyítva fejtették ki saját stilisztikai eszményeiket; lásd például Henry F. FULLENWIDER, „Die Kritik der deutschen Jesuiten an dem lakonischen Stil des Justus Lipsius im Zusammenhang der jesuitischen argutia-Bewegung”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 2 (1984): 55–62.

stílusba természetesen számtalan antik auktor nyelvhasználatából áttemelt sajátosság sugároz be nagyon finom, jelzésszerű jelentésvonatkozásokat, ám az utóbbiakat már csak az eruditus humanista elit képes érzékelni és következtetéseket megalapozó irányjelzőkként továbbgondolni. A *tacitista precettistica*-irodalom Alpokon innen ható művei hasonló stilisztikai univerzumban állnak.⁴⁸ Ezekhez képest Rimay stílusa bizonyosan a másik végletet testesíti meg: a *brevitas* helyett az *abundantia* a meghatározó jellemzője, Seneca és Tacitus helyett Apuleius a vezércsillaga.⁴⁹ A megformálás dolgában való radikálisan ellentétes irányvétel azonban nem több, mint felszíni sajátosság. Minden késő humanista alkotó előtt ott volt a lehetőség, hogy ízlésének, preferenciáinak megfelelően a csúszka egyik vagy másik végállásába nyomja át a stilisztikai kapcsolót, és keresettségét, a ciceroniánus latin köznyelvi normák elkerülésére törekvő exkluzivitását akár a hivalkodó eszköztelenség látszatával, akár az ezüstkori irodalomra jellemző halmozó-bővelkedő felékesítés pompájával juttassa kifejezésre. A stilisztika felszíni rétege így a legszélsőségesebb formákat öltheti, közös marad azonban mind mögött az intenció, a funkció, a megcélzott közönséggel szemben támasztott erudíciós elvárás. Mindegyik változatban egy zárt, vájt fülű, a humanista képzésben professzionalizálódott irodalmi elit bennfentes és tematikai jegyeiben is igen karakterisztikus kommunikációja mutatkozik meg. Azt, hogy Rimay 1629-es levelének Cicero-hivatkozásai minden tartalmi tekintetben kijátsszák, túlhajtják, ellenkezőjükbe fordítják át a cicerói kívánalmakat, korábban tüzetesen bemutattam már; most arra hívom fel a figyelmet, hogy a Cicero *Orator*ából ott idézett elvárások a tartalmas, csiszolt, teljes, hibátlan, nem redundáns próza követelményéről, amelyek teljesüléseként Rimay már az idézet magyar fordításában is, a jelentést manipulatíván önnön ellentétébe torzítva, a maga szélsőségesen redundáns írásmódját ünnepli – nos, ugyanezek a cicerói minősítések fél évszázaddal korábban, Muret-nek a Tacitus-kurzusát megnyitó szónoklatában még Tacitus stílusának jellemzésére idéztettek meg.⁵⁰ Rimay számára nem tartozott tehát a nyilvánvaló képtelenségek birodalmába

⁴⁸ KLANICZAY Tibor, „Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában”, in KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, 153–211 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985).

⁴⁹ Rimay stílusát mint apuleiánus írásmódot interpretálja: KECSKEMÉTI Gábor, „Tacitus és a régi magyar irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 430–438, 432; BENE, „Rimay vindicatus...”, 159. A jelző itt a Lipsius által leírt apuleiusi stílussajátságokat jelenti: tudós módon nyakatekert, díszes, képgazdag, dagályos, nehézkes, erőltetetten elegáns; vö. BENE, „Rimay vindicatus...”, 157–158. A reneszánszkori Apuleius-recepció és -imitáció történetének egy áttekintése viszont nem ennek az írásmódnak a hatása felől közelített, hanem Apuleius archaizáló stílustörekvéseinek hatását emelte ki, amit Lipsius ugyancsak nyugtázott, ám ami minden bizonnyal az összképnek csak egy részlete; vö. John F. D’AMICO, „The Progress of Renaissance Latin Prose: The Case of Apuleianism”, *Renaissance Quarterly* 37, 3. sz. (1984): 351–392.

⁵⁰ „... nihil in ea notari posse diffluens, nihil inane, nihil redundans; singulis saepe verbis singulas sententias contineri.” Idézi Edwin B. BENJAMIN, „Bacon and Tacitus”, *Classical Philology* 60, 2. sz. (1965): 102–110, 109.

Tacitus és a saját írásmódját azonos stilisztikai jegyek megtestesüléseként jellemezni, s az ehhez szükséges minősítéseket ráadásul az aranykori latin próza mind Muret, mind Rimay által meghaladni kívánt atyamestere, Cicero szövegéből húzni elő. A proponált stilisztikai ideál aligha lehetne különbözőbb, a proponálást formáló intenció és az azzal elérni kívánt funkció azonban teljesen egybevág, és mindez a késő humanizmus csillagjegyében áll.

A barokk irodalmi rendszer *toto coelo* más világ. Adott hozzá a nagyon erős világnézeti üzenet, amely üdvözülés és kárhozat kimenetelét is eldöntheti; adott a maga felekezeti igazságáról, annak érvényességéről és közhasznúságáról mélyen meggyőződött kommunikátor, aki a lehető legszélesebb közönséget kívánja elérni, s ezért olyan retorikai eszközöket használ, amelyeket ehhez az általános elérhetőséghez, széles körű hatáshoz a legalkalmasabbnak tart. A kommunikatív szituáció elsődleges tétje tehát a *movere* célkitűzésének minél eredményesebb teljesítése, a meggyőzés, az átformálás, a befolyásolás optimális véghezvitele. Ezzel a célkitűzéssel a *genus deliberativum* magas stílusának világába lépünk, Shuger levezetéséből pedig bizonyítottan vehető, hogy ennek a magas stílusnak a megvalósítása a 16. század utolsó harmadától már a hellenisztikus retorikák megfontolásait is érvényesítő új homiletikai elgondolások elsődleges feladata. Az ezekben kidolgozott kommunikációs javaslatokat érvényesítő munkák a barokk irodalom körébe vonhatók. Ennek a belátásnak az alkalmazása azt hozza magával, hogy nincs többé okunk fenntartásokkal tekinteni azokra a felekezeti meggyőzés szándékával íródott művekre, amelyekben nem figyelhető meg a felszíni díszítőelemek Rimayéhoz hasonló, tomboló totalitása, keresett voltuknak szélsőséges formában kimunkált artisztikuma, a szokásos és adekvát megfogalmazástól való legnagyobb fokú deviációja. Hiszen ez utóbbi megmunkálási eljárások a *delectatio* körébe tartoznak, márpedig a gyönyörködésnek a gondolati és a morális hasznosulás feltételeihez való viszonya a bemutatott hatáslélektani (szenzuális, mentális percepció) tényezők és retorikai megfontolások miatt sok fenntartás és gondos elővigyázat tárgya volt.

Több korábbi magyar irodalomtörténészhez csatlakozva,⁵¹ magam is számos ízben kifejtettem már, hogy a barokk körébe való besorolhatóság tekintetében minden elokúciós sajátosságot másodlagos fontosságúnak tartok a kommunikációs

⁵¹ „...azokkal értünk egyet, akik a pusztá stílusjegyek alapján végzett korszakolást elutasítják, s a barokk minőségeket a kor társadalmi igényeiben, ízlésében, gondolatvilágában – ha tetszik: világnézetében – is keresik”; „...csak a retorikai és stilisztikai eszközök használatának mértéke, aránya, a bennük vagy segítségükkel megnyilatkozó művészi és eszmei szándék, irányulás dönthet arról, vajon reneszánsz, manierista, barokk, rokokó vagy klasszikus stílusról beszélünk-e.” BÀN Imre, „A magyar barokk próza változatai”, in BÀN Imre, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok, 186–202* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 186, 187.

helyzet intencionált funkciójához képest.⁵² Ha az utóbbiban a meggyőzés, az elhitetés szándéka dominál,⁵³ ami az invenció forrásaira tekintve posztttridentinus erudíciós anyag megmozdításával, az invenció, az argumentáció összetételére tekintve pedig posztttridentinus tartalmak kifejtésével jut érvényre, akkor aggálytalannak látom barokk kori kommunikációs feltételek jelenlétéről beszélni. Ez a megközelítés megoldja például a pázmányi barokk régóta vajúdo problémáját. Ma is az a konszenzus ebben a kérdésben, hogy Pázmány a korai barokk irodalom olyan szerzője, aki minden szemléletessége mellett rendkívül mértéktartóan él a barokk kifejezőeszközök használatával, nem jellemzik a szövegeit – még népszerű kommunikációjának szövegeit, prédikációit sem – a mediterrán vagy a délnémet Seicento nagybarokk szélsőségesen keresett megoldásai. Már Horváth János ebbe a kontextusba helyezte: körmondait „világos rend és hatalmas energia” jellemzi, „a mellérendelések világos, áttekinthető architektúrája – de egyszersmind ezek halmozásának nagy biztosságot és céltudatot jelentő, buzogó erélye. S e »nagystílus« barokk ízlésben nincsenek is meg az ízlésfaj némely belső ellentétei, kinövései, vagy szertelenségei”; „bizonyít, kérdez, felkiált, felel és tagad, párbeszédet rögtönöz; elemi, csaknem népies eszközökkel patetikusan fokoz: – változatos, ironikus és drámai –, de logikus gondolatmenete mind e szenvedélyes pezsgés és buzogás ellenére sértetlen és világos marad.”⁵⁴ Bán Imre szerint Pázmány stílusa „józan mértéktartással szolgálja a tartalmi-szerkezeti rendet”, „a képszerűséget nem vadássza”, „meggyőzni, nem lenyűgözni akar”.⁵⁵ Hasonló volt Klaniczay Tibor véleménye: „A barokk stílus igazi pompáját [...] hiába keressük műveiben, ehelyett bizonyos puritánságnak, a barokk festői, vizionárius, eksztatikus elemeitől való józan tartózkodásnak lehetünk tanúi.”⁵⁶ A megfigyeléseket elmélyítő és kiterjesztő Bitskey István szerint Pázmány szembehelyezkedett „a kései reneszánsz ékítménykultuszával”, annak dekoratív stílusával, nem „fülgönyörködtetésért” akart írni; meghatározó jegyei a képgazdagság, amely metaforákban, hasonlatokban, exemplumokban és párhuzamokban

⁵² KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 52–54; KECSKEMÉTI Gábor, „Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában”, in *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, társszerk. BEZECZKY Gábor és VARGA László, 161–168 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004). A barokról szóló lexikoncímszó, amelynek a kéziratból a megjelent változatig való alakulását az utóbbi tanulmány bemutatja, érdemi reflexiókat tartalmaz e meglátásomról: KÖSZEGHY Péter, „Barokk irodalom”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, 1:263–283 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003).

⁵³ „A barokk művészet [...] jórészt propagandisztikus jellegű, célja az elhitetés, meggyőzés, a cselekvést érlelő hatás kiváltása...”; KLANICZAY Tibor, „A magyar barokk irodalom kialakulása”, in KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 361–436, 579–582 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961), 391.

⁵⁴ HORVÁTH, „Barokk ízlés irodalmunkban”, 88–89.

⁵⁵ BÁN, „A magyar barokk...”, 188.

⁵⁶ KLANICZAY, „A magyar barokk...”, 378.

egyaránt megnyilvánul; a magyarázó-láttató motívumok hasonlatos elemei részletekben bővelkedő, szemléletes, erős vizuális hatású leírásokat kapnak, amelyekhez hasonlóak a jellemrajzok deskripciói is; mondatépítésében pedig „a szigorú logikai rendet tartó, az ellentétek játékára, a párhuzamok látszatára építő, [...] a racionális ráhatás mellett az érzelmi megmozdítást, az elkápráztatást is” alkalmazó szerkezet a jellemző. Bitskey összegző értékelése szerint „a beszédek nem mutatják a barokk próza szélsőségeit, túlzott díszítésmódját, áradó felsorolásait, szerzőjük a tartalmi logikára helyezve a hangsúlyt, mérsékelten díszít. A tárgyi világot megjelenítő képek racionális, intellektuális színezetet kölcsönöznek a stílusnak, az ellentétek állandó játéka, a szembenálló pólusok szüntelen felelése pedig a hallgatóitól is permanens szellemi erőfeszítést kíván.”⁵⁷ Most ezek a maradéktalanul érvényes meglátások, amelyek hiteles beszámolót adnak a pázmányi szövegek szóképekben és gondolatalkzatokban való bővelkedéséről, ugyanakkor a szóalakzatoktól való tartózkodásáról is, újraartikulálhatók abban a formában, hogy Pázmány – a magyar barokk irodalom olyan szerzője, aki a barokk kori kommunikációeszmény *movere* célkitűzésének optimális arányú alkalmazását elsődlegesnek tekinti a *delectatio* öncélúságával szemben. Pázmány szónoki modorának a maga írásmódjától való radikális különbségéről egyébként maga Rimay is adott valamelyes jellemzést, amikor egy paraszt szolgalegény nagyszombati tapasztalata nyomán megírta magának Pázmánynak: „Nagyságodban is magasztalom és igen suspiciálom azt az alacson rendekre nyújtakoztató szereteti s böcsületi nevelésével való mesterséget, aki földiglen alacsonodó hajlásával magasztja neve magasztlására áradásával Nagyságodot.”⁵⁸

Természetesen nagyon sok rendezendő kérdés van még itt, a helyzet jóval összetettebb annál, mint hogy a magas stílus ilyen egyszerű megoldóképletével boldogulhatnánk. Arra, hogy a Shuger által elért eredmények további érvényre juttatása során nehézségek adódnak, amelyek részben magából a könyvből állnak elő, az amerikai kutatónő munkásságának egyik legjobb hazai ismerője és alkalmazója, Tasi Réka is utalt, amikor némi bírálatot fogalmazott meg vele kapcsolatban: „Minthogy az elmélet mellett a hitszónoki gyakorlat kevésbé foglalkoztatja, a felekezetek gyakorlatában esetleg megfigyelhető különbségek reflektálatlanul maradnak monográfiájában.”⁵⁹ Ezzel együtt a magas stílus fogalma elég jól körülírja a katolikus kommunikációeszményt, még akkor is, ha a 17–18. század fordulóján és a 18. század első harmadában mind több prédikátor munkáiban jelennek meg a *delectatio* jellegzetes hatás eszközei, vagyis a katolikus prédikációirodalom telítődik a mesterkedő szóalakzatok és az akusztikus eljárások elokúciós módozataival.

⁵⁷ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Humanizmus és reformáció 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), az idézetek: 133, 148, 156.

⁵⁸ Idézi Uo., 155; az idézet helyesírása módosítva a következő alapján: RIMAY, *Írásai*, 223.

⁵⁹ TASI, „Barokk vízió...”, 167.

Korábban úgy gondoltunk ezekre a prédikátorokra, mint akik teljes érettségében, virágzó pompájában bontják ki végre nálunk is a Seicento barokk prózairodalommal összemérhető írásmódot.⁶⁰ Bár nincsenek is olyan nagy számban efféle szónokaink, mint azt Koltay-Kastner Jenő kezdeményező tanulmánya 1944-ben sugallta. Az általa adott névsor fölött már Bán Imre alapos és kritikus szemlét tartott, és stilisztikai szabatosággal összeállított szűrőjével – amelyben a concettós képszerűség, a patetikus dinamizmus, a klasszikus citátumok mellett a „szójátékok, antitézisek, fonoszimbolikus eszközök” is szerepet kaptak⁶¹ – mindössze néhány alkotót sikerült kétségen felül ebbe a rekeszbe beosztania. Most pedig úgy látjuk, hogy ezek az egyházi szónokok, akiknek a működése kétségkívül a magyar irodalmi nyelv hatáskeresőinek gazdagodásával jár, ugyanakkor inkább visszavesznek abból az összetett kommunikációs rendszerből, amelyet a shugeri belátások nyomán magas stílusú barokk irodalomnak nevezni jogosultnak gondolunk, s ez egyáltalán nem terminológiai kérdés csupán, sokkal inkább az irodalmi funkciók korszerűségének problémája. A barokk magas stílus – amelybe, amint láttuk, Pázmány irodalmi stílusa maradéktalanul beilleszthető – olyan szövegeket hozott létre, amelyek nem a gyönyörködés, a beléfeledkezés, az ámulat egyoldalú szerepét osztják közönségükre, hanem lehetőséget adnak létszemléleti összegzésre, introspektív kontemplációra, a megérintettség többféle emotív hatásban való befogadására, az akarati elköteleződés megélésére és még sok más olyan affektív rezonálásra,⁶² amelyek majd a posztromantikus szépirodalom hatásrepertoárjának a részei lesznek. A homiletika által elfoglalt teoretikus pozíciók a legartikuláltabbak a régiség mezőnyében azok közül a reflexiók közül, amelyek a poétikai és az esztétikai gondolkodás e 18. század végi elmozdulásait elővételezik, és amelyek egyben az *aisthészisz*-elvet hangsúlyozó mai hermeneutikai iskolák szemléleti előfutáraiként regisztrálhatók. A prédikációirodalomban érvényesülni kezdett tehát az a produktív szerep, amelyet majd a pietista hermeneutikák juttatnak az affektusoknak a jelentésszemléletben, sőt körülötte olyan egyidejű elméleti irodalom is létrejött, amely fel tudta mérni az antropológiai érintettség nem-fogalmi, nem-rationális faktorainak centrumképző, paradigmateremtő potenciálját – bár hosszú még innét az út a nem-intellektuális, ezért taníthatatlan, csak beleéléssel megszerezhető, gyakorlással képezhető érzéki-érzéketes megismerésről és ízlésről kialakított felfogásig és a nem-fogalmi megismerő lélekrészeknek juttatott kitüntetett szerepig. E változásirányok helyett

⁶⁰ KOLTAY-KASTNER, „A magyar irodalmi...”, 123–130.

⁶¹ BÁN, „A magyar barokk...”, 189.

⁶² Vö. Kőszeghy Péter pozícióját a korábbi kutatással szemben, amely „nem fordított kellő figyelmet e vallásosság eredményeire önmagukért: a kifinomult lelkiség alkotásaira, az Istennel való beszéd számtalan lehetőségére és eszközére, továbbá az irodalomelmélet számára is rendkívüli mértékben megtermékenyítő vallásos hermeneutikára.” KŐSZEGHY, „Barokk irodalom”, 267.

a stílárís gyönyörködtetés hatásfúnciójára való szűkülés inkább visszalépést, szégyenedést jelent, a differenciáltabb hatásfúnciók kiképzésének késleltetését okozza.

A magas stílúsnak a katolikus táborban való, noha ellentmondásos, mégis jól érzékelhető érvényesülése mellett feltűnő, hogy a magyarországi protestáns, főként a kálvinista kommunikációeszmény nagyon kevés affinitást mutat íránta. E felekezet prédikációirodalmát csaknem egyöntetűen olyan stílusjelenségek uralják, amelyek megfelelnek az alsó stílus minden kritériumának, s amelyeket e stilisztikai minőségükben szintén jellemeztem már korábban.⁶³ Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ebben a körben ne volna alkalmazható a barokk kategóriája. Éppen ellenkezőleg: ha valami, akkor ez a jelenség végképp beláttathatja velünk, hogy irodalmi szövegek és törekvések barokkhoz sorolhatósága tekintetében stilisztikai jellemzőjük tulajdonképpen indifferens, még annak ellenére és annak utána is, hogy a barokként való megnevezés irodalomtörténeti hagyománya a képzőművészeti eredetű terminust eredetileg mint elokúciós eszközökön nyugvó irodalmi fogalmat tudta és kívánta transzponálni.⁶⁴ Arról van ugyanis szó, hogy a barokk kori kommunikációs modellnek nem egy, hanem két alapvető változata fejlődött ki. Az egyik, a katolikus változat a láttatás, az elhíttetés, az átélés, a magával ragadó mintaadás retorikai formáinak kialakításával kívánta elérni a lehető legszélesebb körű közönséget, mert meggyőződése volt, hogy szabatos és szubtilis teológiai-dogmatikai levezetések követésére az egyszerű emberek túlnyomó többsége teljesen alkalmatlan,⁶⁵ s a hit egyébként sem intellektuális aktusban, hanem a lélek emotív odatartozásának benső megélésében megy végbe. A kálvinisták kommunikációs modellje egészen más premisszákból indult és más eredményre jutott. Szilárdan tételezett meggyőződésük szerint az üdvözüléshez szükséges igazságok megismerésének képességével – nem önérdeméből, hanem isteni gondoskodásból – fel van ruházva az ember. Sem feltárására, sem kifejtésére nincs külön módszer, az igazságot teológiai kérdésekben is ugyanolyan lépésekkel kell feltárni, mint ahogyan egy értelmes ember köznapi dolgokról gondolkodik. A protestantizmus népszerű kommunikációja ezért aztán a maga egészében felfogható akként – hogy a tényállás

⁶³ KECSEKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 37–38.

⁶⁴ KÖSZEGHY, „Barokk irodalom”, 265.

⁶⁵ Lásd e tekintetben a barokk korai, padovai teoretikusának, Sperone Speroninak (1500–1588) a retorika társadalmi szerepének megítélésében Platón-ellenes állásfoglalást hordozó okfejtését: „A tudatlan tömeg számára [...], amely nem is gondol semmit a tudással, ennek ellenére mégiscsak része az államnak, a szónoklat és a vers életének minden eledele; ennek a tömegnek nincs képessége, hogy megeméssze és hasznára fordítsa a tudományokat, így hát, a szónokok hallgatása közben, a tudományok illatával és hasonlatosságával szokott megelégedni, ekképpen él és tartja fenn magát. Nem látom át tehát, mi okból kellene számúzni a retorikát az államból...” Sperone SPERONI, „Beszélgetés a retorikáról (1550)”, ford. BÁN Imre, in *A barokk*, bev., vál., magy. BÁN Imre, 41–58 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963²), 56–57.

feltárásának technológiai rendjei között ismét retorikai, ezúttal a *genus iudiciale status*-elméletében tárgyalt fogalmi keretre hivatkozunk –, mint az illetékesség áthelyezésében érdekelt, a megítélés új fórumához apelláló közlés. A teológusok szakmai közönsége helyett az elérhető legszélesebb körű közönség megnyerése a cél, akik számára igényesen, a tárggyal adekvát összetettségben, ugyanakkor a szükségtelen túlbonyolítást elkerülve minden hittétel érvényesen és lényeges torzítások nélkül elmagyarázható. Az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek tapasztalatainak érvényességébe vetett bizalom később a puritánoknak is állandó hivatkozási alapjává válik.⁶⁶ Medgyesi Pál is „a jó magyar emberek” szokásában szeretné felkutatni a helyes magyar szólásmódokat; szerinte „magyarul legigazabban s tisztábban a tudna szólni és írni, aki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna.”⁶⁷ Mindezek következtében, anélkül, hogy artistikusabb stilisztikai eszközökkel megírt betéteket kellene keresgélünk szövegeikben, pusztán azáltal, hogy kimutatjuk az érvelésmódjukat szabályozó elméletek fejlődésének olyan mozzanatait, filozófiai, teológiai és retorikai összetevőit, amelyek a barokk kori irodalom fő céljai, a propaganda, a meggyőzés, az elhitétetés elérésére alkalmas vagy alkalmasnak hitt irányba formálták a közlésmódot, a műfajt: kimutattuk elválaszthatatlanul a barokkhoz tartozásukat. A hazai és a hazai recepcióval bíró külföldi retorikai és homiletikai szerzők hatására a protestáns vallási műfajok homiletikai elmélete fokozatosan az egyszerű, keresetlen közlésmódot fogadta el mint a legszélesebb körű befogadásra számítható kommunikáció eszményét.

Tartozom itt megfelelni arra a némi joggal felvethető, bár mára kétségkívül elég naivan hangzó észrevételre, hogy a meggyőzés, az elhitétetés, a manipulálás előtérbe állítása túlzott általánosság volna a barokk megragadásához, hiszen minden retorikai működés mindig is a szöveg általi meggyőzésre való törekvést jelent.⁶⁸ Nos: a meggyőzés időindex nélküli érvényesülésében gondolni el a retorika történetét – bizonyosan téves felvetés. Egyáltalában: a retorikatörténet elmúlt évtizedekben végbement professzionalizálódása után lehetetlen a retorika távolról szemlélt és bármely szempontból időtlenül egységesnek érzékelt fogalmával dolgozni tovább. Valóban sokan indultak ki a retorika Cicero által adott meghatározásából, amely a *persuasiót* jelölte meg a retorika működési területeként. Nem kevesekre azonban egy másik, nem a funkcióra, hanem a belletrisztikus jellegre koncentráló meghatározás, Quintilianusé hatott, aki szerint a retorika lényege a „bene dicere” érvényre

⁶⁶ Richard Foster JONES, *Ancients and Moderns: A Study of the Rise of the Scientific Movement in Seventeenth-Century England*, Washington University Studies (New York: Dover Publ., 1982²), XI.

⁶⁷ TARNAI Andor és CSETRI Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig, A magyar kritika évszázadai 1* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 173.

⁶⁸ Ha az agitáció, a voluntarizmus a legfőbb paraméter, akkor „minden ilyen típusú irodalom barokk?” – teszi fel a kérdést KÖSZEGHY, „Barokk irodalom”, 265.

juttatásában határozható meg. Sulpitius Victor elfogadta ezt a meghatározást, sok klasszikus retorikaszerző figyelmen kívül hagyta, néhányan és tekintélyes középkori teoretikusok (így Cassiodorus és Isidorus) a quintilianusi és a cicerói kritérium egy meghatározásba való összefogásával kísérleteztek. Az *ars* belső (*officium*) és külső (*finis*) céljainak megkülönböztetése Caius Marius Victorinus Afer Cicero *De inventionéjához* készített kommentárja óta, Varróra hivatkozva volt szokásban, Boethius is ezt az álláspontot foglalta el. A külső cél megfogalmazásában kevés a variáció Victorinushoz képest („*persuadere dictione*”), a belső cél victorinusi meghatározása („*adposite dicere ad persuasionem*”) azonban Guarinónál a quintilianusi ideálhoz erősebben kötődő tartalmat vett fel mint „*copia dicendi*” és mint „*vis argumentorum*”, ami a humanizmus kori retorikafelfogás főáramává vált. A külső cél iránti figyelem viszont jelentősen gyengülni kezdett, s mind több olyan megfontolás került elő – Tacitusnak azt a helyzetértékelését imitálva, amely a társadalmi intézmények és a tényleges szónoki gyakorlat változásainak összefüggéseit írta le –, amely a meggyőzésre alkalmas társadalmi kommunikációs alkalmak meggyérülését regisztrálta. A *genus iudiciale* bírósági használatának megszűnését Melanchthon és Lipsius egyként megfigyelték,⁶⁹ az utóbbi római mestere, Muret pedig emellett azt is leszögezte, hogy a *genus deliberativum* öncélú akadémiai gyakorlattá züllött, így lényegében csak a *genus demonstrativum* van használatban, a többi beszédnemnek teret adó társadalmi alkalmak és kommunikációs aktusok mind hiányoznak.⁷⁰ A belső és a külső célok helyett Ramus csak az *ars* egyetlen célját, a „*bene dicendi*” inherens részét, az elokúciót hangsúlyozta. A humanisták nemzedékeinek e markáns és egybehangzó álláspontjához képest a barokk kori retorikafelfogás, amely ismét a *persuasiót* tüntette ki, igazi fordulatként értékelhető.⁷¹ Ez a hangsúlyáthelyezés a jezsuita oktatás alapművével, a Portugáliában működő spanyol Cypriano Soarez (1524–1593) még sok humanisztikus elemet hordozó *De arte rhetoricájával* (1562) vette kezdetét. Soarez visszatért a korábbi, egyezményes, kétlépcsős definícióhoz: a retorika „*ars vel doctrina bene dicendi*”, amelynek belső célja „*dicere apposite ad persuasionem*”, külső célja „*persuadere dictione*”. Ugyanez áll a perugiai és ferrarai

⁶⁹ Philipp MELANCHTHON, „A retorika alapelemeinek két könyve (*Elementorum rhetorices libri duo, recens recogniti ab authore*, 1549)”, ford. JÁNOS István, in *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 5, 49–86 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 62; KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 354.

⁷⁰ Uo., 355.

⁷¹ Lásd az egész kérdéskörrel: John MONFASANI, „Episodes of Anti-Quintilianism in the Italian Renaissance: Quarrels on the Orator as a *vir bonus* and Rhetoric as the *scientia bene dicendi*”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 10 (1992): 119–138, 125–137; sokatmondó, hogy a *persuasio* kívánalmát elsődlegesnek tekintő humanistaként többek között azt a Georgius Trapezuntiuszt említi Monfasani, aki Shugernél a hellenisztikus retorikai hatás befogadása tekintetében ugyan csak kezdeményező.

professzor Ludovico Carbone da Costacciaro⁷² (†1597) Soarez tankönyvéhez állandó kísérőként csatolt táblázataiban. Carbone önállóbb retorikai műve (*De arte dicendi libri duo*, 1589)⁷³ viszont – a megoszló álláspontok előadása után – az *ars persuadendi* meghatározás javára döntötte el a kérdést,⁷⁴ ami bizonyosan összefüggött azzal is, hogy főművében, a *Divinus orator*ban (1595) hellenisztikus forrásokra támaszkodott, amelyekből érzelmkezelése is levezethető.⁷⁵ Ugyanilyen irányba mozdult a Collegio Romano retorikaprofesszora, a jezsuita *Ratio studiorum* előkészítésének részese, Pedro Juan Perpiñán (1530–1566), aki a *persuasio* hangsúlyozása mellett a mind az érzelmek keltését, mind a retorikai érvelést irányító és megillető jóhiszeműség körüli legitimációs műveleteket is kiterjedten végzett; a retorikai érvelést mint a *probabile* kifejtését ragadta meg, amelynek az ismeretelméleti értéke összemérhető a dialektikáéval.⁷⁶ Egészen világosan látjuk tehát kirajzolódni annak a történetét, ahogyan a humanista erudíció összetevőit egy új, barokk kori kommunikációelmélet veszi birtokba; azt pedig, hogy hol van ennek a folyamatnak a végállomása, egy 1689. évi udinei kiadás úgyszólván betűhű utánnnyomásaként 1709-ben Nagyszombatban megjelentetett, ismeretlen szerzőjű Soarez-átdolgozás szemléltetheti.⁷⁷ Ebben a szerkesztményben, amely a címlap állítása ellenére rendkívül kevésbé soarezi tartalmat közöl, az *argumentationes inartificiales* egésze a második traktátusban

⁷² Jean Dietz MOSS, „The Rhetoric Course at the Collegio Romano in the Latter Half of the Sixteenth Century”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 4 (1986): 137–151, 146–151.

⁷³ Tartalmi ismertetése: Jean Dietz MOSS, „Ludovico Carbone on the Nature of Rhetoric”, in *Rhetoric and Pedagogy – Its History, Philosophy, and Practice: Essays in Honor of James J. Murphy*, eds. Winifred Bryan HORNER and Michael LEFF, 129–147 (Mahwah, NJ–Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates, 1995).

⁷⁴ MONFASANI, „Episodes of Anti-Quintilianism...”, 137.

⁷⁵ Jean Dietz MOSS, „Sacred Rhetoric and Appeals to the Passions: A Northern Italian View”, in *Perspectives on Early Modern and Modern Intellectual History: Essays in Honor of Nancy S. Struever*, eds. Joseph MARINO and Melinda W. SCHLITT, 375–400 (Rochester, NY: University of Rochester Press, 2001).

⁷⁶ Stefania TUTINO, *Shadows of Doubt: Language and Truth in Post-Reformation Catholic Culture* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2014), 117–137.

⁷⁷ *Manuductio ad eloquentiam seu Via facilis ad assequendam juxta praecepta Soarii, artem rhetoricam ex classicis authoribus desumpta et ad usum eorum, qui oratoriam hanc scientiam, seu profanam, seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in lucem edita. Nunc vero recusa* (Nagyszombat, 1709, RMK II, 2377). Magyar fordítás a mű teljes tartalomjegyzékéből, második és (főként) harmadik értekezésének részleteiből: „Bevezetés az ékesszólásba (*Manuductio ad eloquentiam*), 1709”, ford. MIKÓ Gyula, in *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., tan. BITSKEY István, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 10, 20–104, 289–297 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003). A kézikönyv első hazai ismertetése: BÀN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 52–60. Az udinei eredetit nemrégiben lelta fel BARTÓK István, „*Manuductio ad eloquentiam*, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 816–820.

mint verbális tudnivaló, az *amplificatio periodorum* tizenhetedik lehetséges *locusa* kerül bemutatásra, olyan kétes társaságban, mint – többek között – a *similitudo*, a *dissimilitudo*, a *contraria*. A tanúkra, törvényekre, szerződésekre és hasonlókra vonatkozó, korábban mindig az invenció tudnivalók körébe tartozó, sőt a hagyományos felfogás szerint a retorikai *ars* által készen kapott és az *ars* használatával csak részben uralható megfontolások (innét a nevük is: *argumenta inartificialia*) itt egészen különböző kommunikációelméleti paradigmába épülnek be, egészen eltérő ismeretelméleti és ontológiai helyi értékkel ruházódnak fel. A valóságreferencia elérésére kimunkált, az objektivitás nimbuszával felruházott, nagy hagyományú invenció eszközrendszer az udinei–nagyszombati *Manuductio* teljes nyíltsággal a nyelvi uralmat megtestesítő elokúció manipuláló mezőnyébe helyezte át. Ilyen radikális fordulatot keveset lehet látni a retorikatörténetben, és legyen – feltéve, de meg nem engedve – bármilyen időtlen retorikai jellemző a meggyőzésre törekvés, azért az elhíttetésnek a racionálisként feltűnni kívánó érveléstől a tropizáló és eufónikus agymosásig mégiscsak vannak fokozatai, és e fokozati skála két szélső értéke mégsem tűnhet azonosnak.⁷⁸

Részint a barokk kori kommunikáció invenció meghatározottsága, részint a kivitelében részt vevő többféle elokúciós lehetőség miatt kerültem mindvégig azt, hogy barokk stílusról beszéljek. Nincs barokk stílus, csakis barokk stílusok vannak, mégpedig a stilisztikai csúszka teljes szélességében, a *movere* feladatát teljesítő, az affektív és az intellektuális összetevők kiegyensúlyozott arányaival katarzist és ontikus reflexiót kiváltani képes magas stílustól a *delectare* eszményében utazó, a retorikai díszítőelemeket, köztük a szóalakzatokat is kiterjedten alkalmazó, a gondolatokat elzsongító, helyettük a gyönyörködés révén megnyerő középítő stíluson át egészen az elsődleges küldetésének a *docere* feladatát tartó s azt higgadt, racionális magyarázattal s akár különösebb stilisztikai hatáselemek nélkül teljesítő alsó stílusig. Az elokúció, a stilisztika felől tekintve nincs ezekben semmi közös, aminthogy a kommunikációról való gondolkodást meghatározó fizikai, filozófiai, ismeretelméleti, teológiai megfontolásaik is a legkülönbözőbbek. Barokk stílusról tehát nem is beszélnek velük kapcsolatban, hanem már eddig is mindig a barokk *kort* vagy a barokk *kommunikációeszményt* említettem, annak meghatározó vonásaként pedig az elhíttetés szándékának a lehető legszélesebb körre való kiterjesztését emeltem ki. Ez az az intenció, amely világosan elkülöníthetővé tesz késő humanista és barokk kori kommunikációs aktusokat, még akkor is, ha előfordul, hogy azok stilisztikailag egymáshoz igen hasonlatos módon mennek végbe, akár úgy, hogy az *abundantia* felmutatásában kiteljesedő humanista értelmiségi stílusa közel kerül egy Seicento modorú katolikus prédikátor szövegének felszíni jellegzetességeihez, akár úgy, hogy egy tacitista szerző stílusa mutat némi hasonlatosságot egy kálvinista

⁷⁸ Bővebben kifejtve: KECSKEMÉTI, „Az eszmetörténet új...”, 166–167.

prédikátor eszköztelen teológiai fejtegetésével. Ezek a szövegek lényegüket tekintve nem feltétlenül a hozzájuk felszíni megformáltságban közel eső szövegekhez hasonlítanak s nem azokkal tárgyalandók együtt, hanem azokkal, amelyekkel a kommunikációs szándék megegyezését illetőleg mutatható ki közös előfeltevés-rendszerük. Amiként a késő humanista irodalom széles hangtávon játszik apuleianizmustól tacitizmusig, éppígy terjed a kifejezési sík szélessége a barokk kori irodalomban a Seicento stíluseszmenytől a *plain style* puritán ideáljáig. Természetesen pontosan tudjuk, hogy a szerző intenciói elérhetetlenek, s nem is egy individuális szubjektum lélektani analízisét proponáljuk, hanem az elokúció helyett lényegében az invenció behatóbb vizsgálatát. Ezért is használtam a barokk irodalom meghatározásában két ízben is a *posztridentinus* jelzőt, olyan sajátosságokra utalva, amelyek az invenció forrásai között, majd az invencióban összeépített argumentáció természetében is pontosan azonosíthatók. A posztridentinus érvelésnek megvannak a maga sajátos érvényességi feltételei, tartalmi hangsúlyai, megvitatási szokásrendjei, retorikai és filológiai gyakorlatai, összességében talán úgy nevezhetnénk: technológiai rendje. Hangsúlyozni kell, hogy a jelző használata a legkevésbé sem jelent felekezeti lehatárolást: a posztridentinus kommunikáció meghatározó jegye épp a dialógusban való benne állása, résztvevői a maguk eltérő ideológiai kereteiből közös diszkussziótérbe lépnek, érdekeltségük e tér uralására, felügyeletének megszerzésére, tematizálásának meghatározására irányul, ezért akár a katolikus reformirányok, akár a rekatolizáció ellen protestáns felekezeti alapon szenvedélyesen tiltakozók, akár a dogmatikai megvitatásból való kihátrálás útjait keresők mind beleértendőek e kommunikációs rendszerbe.

Hozzá kell még tenni ehhez, hogy a *posztridentinus* meghatározással csak a kommunikációs rendszer kronológiai kereteinek *sine qua non*ját, *terminus post quem*jét jelöljük ki, s nem a mechanikusan értett érvénybe lépését. Nyilvánvaló, hogy az új kommunikációs célok és eljárások nem máról holnapra kerülnek túlnyomó helyzetbe, hanem kialakításuk és a mindinkább érzékelhető voltokra való rezonálás olyan folyamatot határoz meg, amelyet az új keretek közötti kommunikációs tapasztalatok egy szükséges mértékig való gazdagodásával, bővülésével jellemezhetünk. Mindez bizonyosan több évtizedet, mégpedig Európa különböző régióiban eltérő időtávokat vesz igénybe. A Shuger által az új kommunikációs eszmény meghatározóiként említett teoretikusok – Sturm egyedüli kivételével – a 17. század első évtizedeiben alkottak, amiként a katolikus tendenciákat meghatározó Soarez kézikönyvét is épp az imént jellemeztük olyanként, mint amely csak elindította a későbbi jezsuita oktatásban az általa kezdeményezetteknél jóval erőteljesebben érvényesülni kezdő változási folyamatokat. A Collegio Romano a 16–17. század fordulóján évtizedekig olyan kísérleti laboratóriumnak tekinthető, ahol az új kommunikációs elveket és azok ismeretelméleti tétjeit és konzekvenciáit egyre kimunkáltabbá tették, s például Famiano Strada (1572–1649) révén

poétikai vonatkozásait is kidolgozták.⁷⁹ A magyar irodalomtörténet alakulására vonatkoztatva mindezt, nehezen lehetne más álláspontot elfoglalni, mint azt: az új kommunikációs tér elfoglalásában Pázmány a kezdeményező, és mind a személyes munkásságában, mind a katolikus kortársai és a protestáns vitapartnerei körében egyaránt kiváltott hatásában kereshető az a szimbolikusan kijelölhető kezdőpont, amikortól fogva a barokk kommunikációs elvek érvényesülését korszakként felvehetjük. Ami a korszak záró periódusát illeti, azzal kapcsolatban a közelmúltban már kifejtettem periodizációs elképzeléseimet:⁸⁰ az, hogy egyes rétegekben, egyes tartalmak közlésére, egyes alkalmakkor bizonyos alkotásmódok még hosszú ideig szokásban maradnak – Tarnai Andor szavaival: a barokk „Magyarországon még az 1790-es években is erősen érezhető az irodalmi tömegtermelés, az ünneplő, alkalmi beszéd és vers néhány fajtájában”⁸¹ –, nem fedheti el, hogy a kifejezőmód differenciálódik, más rétegek használatában, másfajta tartalmak közlésére megint újfajta kommunikációs eszmények körvonalazódnak. A 17–18. század fordulóján használatba kerülő alternatívák körül talán megragadhatók olyan jellegzetességek, amelyek már egy következő kommunikációs tér elfoglalására szánt törekvésként értékelhetők, s innentől fogva olyan alternatív tematizációs-periodizációs irodalomtörténeti elgondolások vethetők fel, amelyek nem a lendületét lassan elvesztő régi végigkísérését, hanem a kibontakozóban lévő új megszületését, potenciáljának formálódását kívánják nagyobb figyelemben részesíteni, aprólékosabban leírni, egy értelemteljes narráció építőelemeként felhasználni.

Minthogy a javasolt barokk-fogalom nem a stilisztika, hanem a kommunikáció egyéb területei felől közelíti meg az e kommunikációs rendbe való besorolhatóság feltételeit, a *barokk* szót pedig csak korszakjelzőként és e kommunikációs tér *differencia specificájaként* tartja meg,⁸² e használati módjában a szó már természetesen nem előfeltételez semmi olyasféle stílustörténeti, stíluskritikai jelentést, mint használati körének korábbi történetében, amikor a képzőművészetből vett eredet és a vizuális és zenei művészeti technikákkal létrehozott alkotásoknak a szövegi létmódúakkal való együttes megnevezésére formált igény fenntartása előtérbe állította az egy

⁷⁹ TUTINO, *Shadows of Doubt...*, 137–148.

⁸⁰ KECSKEMÉTI GÁBOR, „Tarnai Andor a tudománytörténetben: a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szintézistől szintézisig”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, ReKonf: Reciti konferenciakötetek 7, 11–32 (Budapest: reciti, 2020).

⁸¹ TARNAI ÉS CSETRI, *Rendszerek a kezdetektől...*, 138.

⁸² KÓSZEGHY e kettő közül félreérthetetlenül csak az elsőre utalt: „Praktikusan megtartható a barokk kor terminus, amelyen nem értünk mást, mint e hozzávetőleg másfél évszázadot”; felfogása azonban a másikat is implikálja: „születnek benne barokk és szép számmal nem barokk szövegek.” KÓSZEGHY, „Barokk irodalom”, 267.

bizonyos fajta ábrázolás- és kifejezésmódként való értését is.⁸³ Tettem már utalást arra korábbi alkalmakkor: elérkezett az ideje annak, hogy a történeti horizontban álló bármely ismeret, érzület, életszféra és érdekeltségi kör mellett az *irodalom* történeti vizsgálata is elfoglalja a maga autonóm episztemikus pozícióját a kora újkor hazai kutatásában.⁸⁴ Ilyen körülmények között teljes joggal felvethető, hogy maga a *barokk* megnevezés is leváltható volna egy olyan terminusra, amely világosabban utal a szövegszerű létmód nyelvi és retorikai feltételei által meghatározott és mindig kommunikációs szituációkban álló verbális-textuális üzenetek kialakítása során felhasznált sajtószerűségére, s ezáltal kikényszeríti episztemikusan adekvát módszertani elemekből kidolgozott, autonóm vizsgálatát. Meg kell mondanom, egyáltalán nem volnék ellene egy ilyen változtatásnak, ha tudnék bármi érvényesebbet javasolni a *barokk* terminus használata helyett. Mert az a megnevezés, ami a fentiekből éppen következhetnék, mondjuk „a poszttridentinus textuális kommunikáció feltételeivel számot vető”, praktikusán aligha rendelkezik olyan előnyökkel, hogy sikerességében bizakodni lehetne. A tartalmi szabatoságot illetően azonban, azt hiszem, ennek és éppen ennek az implikálását jelentette a szó mindazonon a helyeken, ahol a megrögzött terminust a fentiekben magam is használtam.

⁸³ Hasonló helyzetértékelést adott Kőszeghy Péter, amikor észrevételezte, hogy az irodalomtudomány, csakis az elnevezést tartva meg, a barokk fogalmát a maga számára használhatónak vélt tartalommal tölti ki; KŐSZEGHY, „Barokk irodalom”, 263–264.

⁸⁴ KECSKEMÉTI Gábor, „A régiséget értelmező irodalomtörténeti gyakorlat reflektált és reflektálatlan szemléleti alapjairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 577–584.